БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың июль 5
вторник
№ 156 (13756)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

ЧУРТТУҢ ПОЛИТИКТИГ СИСТЕМАЗЫНЫҢ РЕФОРМАЗЫН ХЕРЕК КЫРЫНГА БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СОҢГААРЛАДЫП БОЛБАС ЧАМДЫК ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязы

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы эде тургустуушкунну ханыладырының, политиктиг системаның реформазының, партияны болгаш ниитилелди улам ыңай демократчыдарының талазы-биле дыка улуг шиитпирлерни калбаа-биле чугаалажып көрген болгаш хүлээп алган. Олар чурттуң салым-чолунга кайгамчык улуг ужур-дузалыг, эде тургустуушкунну чарылбас тудуш кезээ болгаш оон-биле кады ооң күчүлүг дүргедедикчизи болур, ниитилелге революсчу чаартылганың оруу-биле бузурелдиг чоруур арганы ажыдар, партияның политиктиг авангард болур ролюн быжыглаар.

Хүлээп алган шиитпирлерни амыдыралга боттандырып чорударынга кандыг-даа соңгаарладышкын туруп болбас, ынчангаш ажыл-херектиң эрге-ажыктарын барымдаалап, оларны боттандырарынче доп-дораан кирери чугула.

Конференция дараазында хемчеглерни боттандырып чорударын эргежок чугула деп санап турар:

1. Политиктиг системаның реформазының, партия амыдыралын демократчыдарының дугайында конференцияның шиитпирлерин удуртулга болдургаш, партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны бо чылын эрттирер.

Партияның болгаш Советтерниң ажыл-чорудулгазын аңгылаарының дугайында хүлээп алдынган шиитпирлерге дүүштүр бо чылдың төнчүзүнге чедир партия аппарадын эде организастаарын боттандырар, ооң структуразынга эргежок чугула өскерилгелерни киирер.

Ол сорулгаларны боттандырары-биле эргежок чугула практиктиг ажылды боттандырарын СЭКП ТК-га сүмелээр.

2. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга совет органнарының эде тургузулгазының талазы-биле хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин, ССРЭ Конституциязынга эргежок чугула немелделерни болгаш өскерилгелерни чугаалажып көөрү-биле киирерин, а ол ышкаш соңгулдаларны организастаарын болгаш күрүне эрге-чагыргазының чаа органнарын тургузар улус депутаттарының съездилерин 1989 чылдың апрельде эрттирерин конференция саналдап турар.

Республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларны эрттирер болгаш ооң үндезининге республикаларга, крайларга, областарга, хоорайларга, районнарга, суурларга, көдээ черлерге удуртур совет органнарны тургузарын 1989 чылдың күзүнүнде боттандырар.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН БУРУНГААРЛААР

Партия конференциязының шиитпирлери чурттуң салым-хуузунга төөгүлүг ужур-дузалыг

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы Москвага дөрт хүн ажылдаан. Дөрт хүн иштинде миллион-миллион кижилерниң кичээнгейи Кремльдиң Съездилер ордузунче угланган турган, анаа бистиң амгы болгаш келир үевистиң дугайында, партияның инициативазы болгаш удуртулгазы-биле чуртта калбарган революстуг эде тургустуушкунну чайгылыш чок, тура дүшпес болдурар дээш чүнү кылырының дугайында улуг болгаш ажыт-чажыт чок, ажык болгаш большевикчи ёзу-биле дорт, деңнээр чүве чок деп болур партийжи чугаа болган.

Совет коммунистерниң ол чыыжы-биле холбашкан ындыг кичээнгей, идегел болгаш чүткүл халас барбаан. Конференция ленинчи ёзу-биле эрткен, анаа чонуң мурнунга, революцияның мурнунга улуг харысалгалыг чорук тергиидеп турган. Конференцияга кылдынган ажылдың ужур-утказын болгаш түңнелдерин кижилерниң долу хемчээл-биле угаап билип көөрүнге үе негеттинер апаары билдингир, ынчалза-даа партияның болгаш чурттуң амыдыралында эде тургустуушкунуң хереенге чугула үе-чада боор артар болуушкунуң болганы ам безин шуут билдингир. Конференцияның ажылдап кылгаш, хүлээп алган шиитпирлери чурттуң салым-хуузунга канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг: олар чаартылгаларның чарылбас тудуш кезээ болбушаан, оларның күчүлүг дүргедедикчизи болур деп чүве ам безин тодаргай билдинип турар.

Конференцияның кол түңнели болза, СЭКП ТК-ның Тезистериниң үндезининге бүгү партияның, бүгү улустуң чугаалажып көргени бүгү-ле кол-кол айтырыгларның талазы-биле программалыг политиктиг туруштуң ажылдап кылдынганы болурун М. С. Горбачев түңнел чугаазынга демдеглээн.

Оон-биле кады конференция Төп Комитеттиң киирген саналдарын чүгле анаа чүүлдүг деп көрген эвес, харын база партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң хүн бүрү дуржулгазы-биле оларны бүгү талазы-биле байыткан. Делегаттарның —ажылчыннарның болгаш колхозчуларның, эртемденнерниң болгаш культура ажылдакчыларының, бүдүрүлге удуртукчуларының болгаш партия ажылдакчыларының — саналдары эде тургустуушкунуң салым-хуузу дээш ханы харысалга-биле долдунган, айтырыгларны кажангызындан-даа артык кылдыр чидиг болгаш принципиалдыг тургузуп турган. Дискуссиялар амгы үеде чуртта бадыткаттынып тургустунуп турар политиктиг байдалды, СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң соонда эрткен үш ажыг чылдың иштинде чедип алдынган чогаадыкчы бодалдың хостуг сайзыралын, демократтыг хөгжүлдениң деңнелин көргүскен.

Конференцияга чугаалажып көөрү-биле киирген кол айтырыг бистиң ниитилелдиң амыдыралын бүгү талазы-биле хаара туткан демократчыдылга, эде тургустуушкун фронтузун бүгү хемчег-биле калбартыры болган. Хүлээп алдынган резолюцияларның аттарының боттарын безин бодап көрээлинер даан: «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып турарының болгаш эде тургустуушкунну ханыладыр талазы-биле сорулгалар дугайында», «Совет ниитилелди демократчыдар болгаш политиктиг система реформазының дугайында», «Бюрократизм-биле демисел дугайында», «Национальдар аразының харылзааларының дугайында», «Ажык-чарлыг чорук дугайында», «Эрге-хоойлу реформазының дугайында». Адактың соонда, «Чурттуң политиктиг системазының реформазын херек кырынга боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас чамдык хемчеглер дугайында» резолюция айыттынган чаартылгаларны боттандырып кирериниң «хөделдирикчи механизми» боор турар-дыр. Моон алгаш көөрге, партияның болгаш чурттуң мурнунда туруп турар айтырыгларның бүгү комплекизи херек кырында хаара туттунган.

Ниитилелдиң политиктиг авангарды болур партияның чаа ролюнуң дугайында айтырыг конференцияның кичээнгейиниң төвүнге тургустунган. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң ажылдап кылганы болгаш эде тургустуушкунну амгы үеде бар боор турар дуржулгазы-биле байлакшыттынган хөделиишкин программазы бодунуң бүгү күжү-биле хевээр арткан болгаш эде тургустуушкун политиказын чүүлдүгзүнүп хүлээп алгаш, ооң дедир ойта дүжерин болдурбас дээн чонуң чугаажок деткиишкиниң ол ап турар дээрзинге быжыг бүзүрел илеткелде болгаш делегаттарның саналдарында илереттинген.

Ийет, эвээш эвес шүгүмчүлелдиг саналдар, ооң иштинде дээди чадалар-биле хатай-хаара, партия органнарының адынга, чамдык ажылдакчыларның адынга шүгүмчүлелдер конференцияга болган. Оон туржук, конференцияның парлалгага үнген материалдарындан калбарган дискуссияның күжүнүң болгаш чидииниң талазы-биле анаа деңнежир чүүл биске барык алды он чылдар иштинде болбааныга кижи бүрүзү бүзүреп болур. Ынчалза-даа бүгү «ындыг-мындыг чугааларны» өттүр, бүгү-ле янзы-бүрү бодалдарны, барымдаа-бадыткаашкыннарны, саналдарны дамчыштыр бистиң партиявысты ам-даа улам күштүг болгаш сырый каттышкан кылдыр көөрүнүң күзели шыңгыы болгаш күштүг кылдыр дыңналып турган.

Бистиң партиявысты чүгле утка-шынарының талазы-биле эвес, харын база ажыл-чорудулгазының арга-методтарының-даа талазы-биле долу хемчээлдиг ленинчи хевириң партиязы болдурарынче конференция кыйгырган. Ол чогум чүү дээни ол? Чугаа болза хамыктың мурнунда командылап-дужаарының методтары шуут чок болган турарының дугайында, партияның политиказы хоойлуларны болгаш ниитилел амыдыралының демократтыг принциптериниң эң шыңгыызы-биле сагывышаан, чүгле органзакчы, кадрлар-биле база идеологтуг ажылды дамчыштыр чоруттунарының дугайында боор турар-дыр.

Ол чүл дээрге партия организациялары болгаш оларның комитеттери күрүне органнарының солуур болгаш дакпырлаар практиказын моон соңгаар шиитпирлии-биле соксадыр, профэвилелдер, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларын, чогаадыкчы эвилелдерни дужаарын шиитпирлии-биле соксадыр дээни ол-дур. Мындыг байдалда партияның удуртукчу ролю кошкай берип болур деп, чамдык кижилер хей-ле айыылзынып турарлар. Ындыг чүве кажан-даа болбас! Партия башкарыкчы партия боор артпышаан, бодунуң удуртукчу ролюн боттандырып чорударынга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерлиг, ол дугайын конференцияга демдеглээн. Оларның эң колу — 20 миллион коммунистер-дир, партия оларны дамчыштыр ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга бодунуң политиктиг угланыышкының боттандырып чорудар ужурлуг.

Экономиктиг үндезин реформаны үргүлчүлээринге база улам ханыладырынга шиитпирлиг чоруктуң дугайын конференцияга долу үн-биле медеглээн. Ону боттандырып чорударынга баш удур үндезинни ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлери, күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында, кооперация дугайында хоойлулары салган. Ооң-биле чергелештир хөй-хөй угланыышкыннарда реформаның ам дээрезинде эки чорувайн, улуг бергедээшкиннерге таваржып турарын, ында бюрократизмниң удурланыышкыны ам-даа узуткаттынмааның дуржулга көргүзүп турар, ындыг болганда шаптыктаашкын механизмин дазылынга чедир үзе шавар ажылды эчизинге чедирер, шалыпкын бурунгаарлаар дээш бүгү күштү үндүрер апаар.

Делегаттарның конференцияга чугаалап турган база бир чидиг айтырыгларының бирээзи болза, чуртка аъш-чем айтырыын шиитпирлээри болур. Бо чугула угланыышкынга кол күштерни мөөңнээрин бирги чергениң сорулгазы кылдыр салган. Ам безин ол адырже янзы-бүрү дөстерден немелде капитал салыышкыннарны угландырган, анаа херектиг курлавырларны дилеп тыпкан. Ол бүгүнү чогуур сорулгаларынга дүүштүр шиңгээдип алыры, ажыл-херекке ажыглаары кончуг чугула. Тараачынга бүгү талалыг дузаны көргүзери, көдээни көдүрери бо хүннерниң бирги чергелиг сорулгазы болур. Бо адырга кандыг-даа соңгаарладыышкын чокка, бо беш чылда безин хөй чүүлдү кылып болур болгаш кылыр апаар.

Эртем-техниктиг революцияның бүгү ниитилел чорудулгаларынга канчаар-даа аажок салдарны чедирип турары амгы үеде чонуң интеллектуалдыг болгаш моральдыг күчүзүн кииришпирбейн тургаш, кандыг-даа айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлеп шыдавас. Ынчангаш конференцияга политиканың болгаш экономиканың кончуг чугула айтырыгларының угаан-бодал амыдыралы-биле, эртемниң, өөредилгениң болгаш культураның айтырыглары-биле тудуш холбаалыг кылдыр сайгартынып турганы таварылга эвес. Партияның бистиң ниитилел амыдыралывыска хевирлеп киирип турары санал-оналдарның социалистиг плюрализми конференцияга көзүлген янзы-бүрү бодалдарга, харын-даа бот-боттарынга удурланышкак саналдарның үскүлежиишкининге илерээн. Ол плюрализм угаан-бодал монополиязын хүлээп көрбес, ол кижини болгаш ооң эрге-ажыктарын бирги чергеге тургузарынче угланган, ооң кол сорулгазы болза социализмниң гуманисчи үнелиг чүүлдерин бадыткаары, ниитилелге угаан-бодал талазы-биле арыг чаагай байдалды тургузары болур.

Анаа холбаштыр ажык-чарлыг чорук дугайында айтырыг бирги чергелиг ужур-дузалыг апаар. Шын хөй болган тудум, партияның эгелээн херээнге, ооң алыс сорулгаларынга болгаш идеалдарынга идегел улуг болур дээрзин амыдырал өөредип турар. Ажык-чарлыг чорук чокка демократия болдунмас, социализм тургустунмас. Ниитилел амыдыралының янзы-бүрү талаларында чүүл-бүрү таарымча чок, багай чүүлдерни арыглап аштаар, эде тургустунуушкунуң ёзулуг маадырларын, моон мурнунда көстүп көрбээн, дидим бодаашкыннарны, дуржулганың чаа өзүмнерин деткиир дээш бистиң массалыг информация чепсектеривис хөй ажылды кылыр ужурлуг. Ол бүгү-биле чергелештир ажык-чарлыг чорук бедик харысалганы база онаап турар. Янзы-бүрү бөлүглежиишкин кылыр, фактылар хажыдар, бот-боттарының аразында тыртпарлажыр чоруктарга ажык-чарлыг чорук канчап-даа чүүлдешпес. Бөлүктерниң база ведомствонуң эрге-ажыын хараар, ол дээш туржур чоруктарны шын чүгле бистиң дээр хөөннерни узуткаар дугайын конференцияның делегаттары шыңгыы чугаалап турган.

Конференцияга дискуссия бистиң дыка хөйүвүсте ам-даа дыка четпес политиктиг бедик культураны, шугумчулел культуразын, эш хуу ёзузу-биле маргыжарының культуразын кижизидерииниң эргежок чугулазын база катап илередип көргүскен. Ол ышкаш политикага чедир бодаттынмаан, далаш хөделиишкиннерниң, демагогтуг кыйгының, эмин эрттир мурнады халырының, чагырып-дужаарының, «революсчу шураашкын» кылыр оралдажыышкынның частырыглыы болгаш айыылдыы ол база катап көргүскен. Эде тургустуушкунга «шыкпыыртап» турар дүвү-далаш лозуннар, маажымнаашкын-биле дөмей, база херээ чок.

Ынчангаш, шиитпирлер хүлээп алдынган, угланыышкын ылавылаттынган. Мурнувуста— эң шыңгыы ажыл. Демократчыдылганың, партия комитеттериниң ажылының төлевилээни өскерилгелерниң, эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнени тургузарының байдалдарында партияның ат-алдары безин шыңгыы шылгалданы эртер деп чүвени утпас херек. Эде тургустуушкун, политиктиг системаның реформазы ниитилелге принципиалдыг аңгы байдалды тургузуп турар. Чаа байдалдарда партияның удуртукчу ролю, ооң ажылдакчы бүрүзүнүң ролю, ховар эвес таварылгаларда турганы дег, эдилээн аттың азы албан-дужаалдың ат-алдары-биле, ооң мурнундагы ачы-хавыязы-биле эвес, а таварылга бүрүзүнде тодаргай ажыл-херектер-биле база дагын шыңзыдар боттуг ат-алдар-биле ам бүгү талалыг тодараттынар апаар. А ол чүл дээрге партияга «идепкей чоктар» диртен кижилер турбас болгаш туруп-даа шыдавас. Коммунист бүрүзү, бир эвес ол, шынап-ла, ол атка төлептиг болза, эде тургустуушкун дээш, ниитилелдиң революсчу чаартылгазы дээш демиселчи болур ужурлуг. Бо дээрге партия конференциязының кол негелдези-дир.

Ол чүгле сөс кырынга демиселчи болбас ужурлуу билдингир. Дыка хөй таварылгаларда бистиң ханы бодаттынган болгаш эки ажылдап кылдынган шиитпирлеривис безин херек кырында саазын кырынга артып турду, чүге дээрге оларны боттандырары узамдыгып, оларны арам-безерек шиитпирлер, янзы-бүрү бюрократчы чиндиннээштер киир тырта бээр турган. Чедиишкинниң дүлгүүрү болза ындыг янзылыг хоочураан зарыглардан шиитпирлиг адырлыры болур. Ам кол чүүл —ажыл-херекче дидим, бүгү күш-биле, шөйүп турбайн кирери кандыг-даа немелде айтыышкыннар, инструкциялар, саавырлар манап орган херээ чок. Партияның бүгү амыдыралын хүлээп алдынган резолюцияларга дүүштүр тургузуп киирер херек. Конференцияның боттарының төрээн коллективтеринде ээп чеде берген делегаттары, бистиң партийжи, идеологтуг актививис массаларга ажылды чогум-на ындыг угланыышкынныг чорудар хүлээлгелиг. Конференцияның бодунуң чорып турганы болгаш ооң түңнелдери, бо хүннерде редакцияга кээп турар чагаалар кижилер эде тургустуушкунга бүзүреп турарын, олар доктаашкын чок бурунгаарлаарын негеп турарын херечилеп турар.

Улам бурунгаар чоруулуңар, салдынган сорулгаларны херек кырында боттандырары дээш шудургу ажылдаалыңар! Оруктуу бурунгаар чүткүдүп орар кижи шыдаар. Демократчыдылганы, экономиктиг реформаны болгаш политиктиг системаны чаарты эде тургузарын дамчыштыр бис эде тургустуушкунну чайгылыш чок болдурар бис. Революсчу чаартылганы дамчыштыр бис ниитилеливисти шынар талазы-биле чаа байдалга чедирер бис, социализм делегей мурнунга бодунуң чаа, ёзулуг-ла гуманныг болгаш демократчы мөзү-шынарлары-биле көстүп келир.

(«Праваданың» июль 4-теги мурнуку чүүлү).

ДЕЛЕГАТТАР ЧАНЫП КЕЛГЕН

Шалып интервью

Эрткен воскресеньеде, июль 3-те, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга Тываның коммунистериниң делегаттары — СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г.Ч. Ширшин, «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Т. И. Баавыл, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиигине директору Ю. Т. Комаров, Кызылдың № 15 школазының башкызы К. И. Ярославцева олар Москвадан ээп чанып келген.

Кызыл аэропортунга оларны партия обкомунуң бюро кежигүннери, журналистер чылыы-биле уткуп ап, партийжи улуг чыыштың чединишкинниг ажылы-биле, чанып келгени-биле холбаштыр байыр чедирген.

Бистиң корреспондентивис конференцияның ажылының дугайында боттарының бодалдарын кыскаш-биле чугаалап бээрин делегаттардан дилээн.

Г. Ч. Ширшин:

— Бис, делегацияның кежигүннери, республиканың бүгү ажылчы чону дег, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязын дыка улуг ужур-дузалыг ниитилел-политиктиг болуушкун деп санап турар бис. Бо дугайын конференцияны хаап турда, М. С. Горбачевтуң чугаалааныя сактып тур боор силер. Конференция бистиң партиявыстың СЭКП ТК-ның апрель Пленумунуң соонда эрткен үш чылда кылып чорудуп келген ажылының түңнелдерин үндүрүп, ол түңнелдерни сайгарып, ниитилештирген болгаш эде тургустуушкунну ханыладырының, партияның, бүгү ниитилелдиң амыдыралын демократчыдарының талазы-биле чаа сорулгаларны салган.

Конференцияның ажылы ооң мурнунда эртип турган партийжи чыыштардан чүнүн-биле ылгалып турарыл? Мен үш съездилерниң—XXV, XXVI, XXVII съездилерниң киржикчизи болган мен. Оларның аразында дыка улуг ылгал бар-дыр, ол СЭКП ТК-ның апрель Пленумунуң айытканы, ооң соонда партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринге хөгжүткени болгаш быжыглааны угланыышкын-биле тывылган. Ылгалдың үндезини— амгы бо хүнүң боттуг чүүлдери, чуртта ниити байдал болур. Конференцияга демократчы, ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелдиң, бот-шүгүмчүлелдиң, негелделиг чоруктуң байдалы тергиидеп турган.

Партийжи чыыштың ажылынга бүгү делегаттар идепкейлиг киришкен. Ниитизи-биле конференцияга 70 ажыг кижи санал берген, комиссияларның ажылынга 400 ажыг делегат киришкен, оларның 150 хирези санал берген. Бистиң делегациявыс эвээш кижилиг болзажок, ийи комиссияга — национальдар аразында харылзаалар болгаш ажык-чарлыг чорук талазы-биле резолюциялар белеткээр комиссияларга ажылдаан, саналдарны киирген, оларны хүлээп алган.

Конференцияның ажылы боттуг болгаш дыка тодаргай углуг боор турганындан, ооң онзаланчак чүүлү база илден боор турган. Оон кол түңнел— бистерниң шуптувустуң база кижи бүрүзүнүң практиктиг ажыл-херектерни кылып чорудары боор турар. Чүгле шүгүмчүлээринге өйлешкен, даргаларга хамык четпестерни шамнап, чууй хаар, а боттарының кылган чүүлдери кезулбес, анаа-ла дооратан хайгааракчылар боор турар кижилерниң ам-даа барын конференцияга айтып турган. Эде тургустуушкун бүгү кижилерге хамаарышкан чүве болганда, бүгү кижилер анаа киржир болгаш олар шуптузу боттарының үлүүн киириштирер ужурлуг.

Конференцияга дараазында чугула шиитпирлерни—«СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырарының чорып турарының болгаш эде тургустуушкунну ханыладыр талазы-биле сорулгалар дугайында», «Совет ниитилелди демократчыдарының болгаш политиктиг системаның реформазының дугайында», «Бюрократизм-биле демисел дугайында», «Национальдар аразының харылзааларының дугайында», «Ажык-чарлыг чоруктуң дугайында», «Эрге-хоойлу реформазының дугайында» резолюцияларны хүлээп алган. Олар шуптузу эде тургустуушкунну улам ханыладырынче, демократияны улам хөгжүдүп калбартырынче, ниитилелде политиктиг системаның реформазын чорударынче угланган. Мында чугаа болза хамыктың мурнунда партияның удуртукчу болгаш органзакчы ролюн бедидериниң дугайында, Советтерни дамчыштыр ниитилелдиң ажыл-херээн утпал-башкарарынга улус-чонну улам долу кииришпитериниң, оларның бүгү кезектерин быжыглаарының дугайында боор турар-дыр.

Ю. Т. Комаров:

— Конференцияның ажылының бир онзагай чүүлү кончуг демократчы байдалга эртени болур. Бир ай бурунгаар парлаттынган Тезистерни ажык чугаалажып көргениниң уламындан конференцияга ындыг байдал тургустунган. Оларны ажык-чарлыг болгаш демократчы байдалдарга чугаалажып турганындан делегаттар боттарының саналдарынга ниитилелдиң ажыл, амыдыралынга хамаарышкан эң чидиг айтырыгларже тодаргай угландырган. Янзы-бүрү бодалдарны конференцияга хостуу-биле чугаалажып, кандыг-даа саналды кичээнгейге ап, чүве чугаалаарын күзээн кижилерге индирни берип турган. Конференцияның ажылынга ындыг янзылыг ажык байдалдыг болгаш хостуг киржири — ооң ажылының база-ла онзагай чүүлү болур.

Конференцияга бүдүрүлге удуртукчуларындан 349 кижи киришкен боор бис. Бистер шуптувус В. П. Кабанденин саналын бүрүнү-биле деткээн бис. Санал берген бүгү кижилер ол дугайын чугаалап турду, М. С. Горбачев ону илеткелинге база чугаалаан: экономиканы хөгжүдеринге саат ужураштырып турар чүве болза төп аппараттың ажылының бюрократсыг боор турарында. Күрүне чагыгларының болгаш быжыг нормативтер дугайында амгы чурум экономиканы бурунгаарладырынга шаптыктап турар. Төп аппараттың эде тургустуушкунну узамдыга берген. Кабандзе дыка-ла сеткил-сагыжы хайнып, санал берди, ынчалзажок ол үндезин реформаны хөгжүдериниң оруктарын шын чугаалаан.

Конференция бистиң ажылывыстың кол угланыышкынның дугайында мээн бодалдарымны тодаргайлады. Ийи билекти сывыртынып каапкаш, ажылдаар апаар. Резолюцияларда тодаргай политиктиг айтыышкыннар бердингген, оларны дүрген темп-биле боттандырар херек.

К. И. Ярославцева:

— Тезистерни чугаалажып көөрүнүң үезинде бистиң ниитилелдиң, партия-даа амыдыралың демократчыдарының дугайын калбаа-биле чугаалашкан. Кижи кайгаар хире ындыг демократтыг үндезинге чугаалашканын конференциядан көрүп, ынаап турдум. Делегаттар олурган черлеринден саналдарын берип турду. 70 ажыг кижи чүве чугаалаан болгаш резолюцияларны көрүп турар үеде—150 хире делегат, резолюцияларны хүлээп ап турда — база 30 кижи сөс алды.

Башкыларның төлээлекчизи кижи болганымда, мени Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединче чалаан. Ооң даргазы Г. А. Ягодин-биле беседалажып чугаалашкан бис. Бистерни улус өөредилгезиниң мурнунда турар сорулгалар-биле таныштырып, шиитпирлеттинмээн айтырыглар дугайын бистен айтырган. Ол ужуражыышкын үш шак иштинде үргүлчүлээн болгаш башкылар боттарының салган айтырыгларынга долу харыыларны алганнар.

Т. И. Баавыл:

— Ол хире улуг чыыштың ажылынга киржир эргени меңээ бергени дээш мен, бөдүүн хойжу кижи, улуг аас-кежиктиг болдум. Конференцияның ажылы дыка солун болду, ону кажан-даа утпас мен. Эң кол чүүл — партияның ат-алдары мурнукузундан-даа улам улгады.

Партия эге организациязының секретары кижи болганымда мээн сорулгам болза, бодумнуң сонуургап, билген чүүлдеримниң дугайын чүгле коммунистерге эвес, харын база бистиң «Тиилелге» совхозтуң коллективиниң бүгү кежигүннеринге тодаргай чугаалап бээрим боор турар. Амгы үеде эң чугула чүүл болза, эде тургустуушкунга кижи бүрүзү бодунуң хууда үлүүн киириштирери боор турар-дыр. Бо талазы-биле коммунистер боттарының үлегер-чижээн бир дугаарында көргүзер ужурлуг деп бодаар мен.

Үндезин реформаның оруу-биле

КУНГУРТУГ: айтырыглар болгаш санал-оналдар

Кунгуртуг — республиканың эң ырак суурларының бирээзи. Оон-биле аргыжары берге, чүгле самолёт ужар. Кышкы үеде харын чамдыкта тур орук үнүп келир. Ынчалза-даа ол Тожу биле Кызыл аразынга бодаарга, дөмей-ле берге. Ооң уламындан ук суурнуң база ында «Тере-Хөл» совхозтуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар, республиканың өске булуңнарынга бодаарга, аажок хөй. 1985 чылдың октябрь 11-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозунуң экономиказын быжыглаар база Кунгуртуг суурнуң социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Бо документиниң үнүп келгени база таварылга эвес.

Совхозтуң, суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле республиканың чамдык министерстволары болгаш ведомстволары дыка улуг хемчээлдиг ажылды-кылырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели оларга даашкан турган. Ам чүлер кылдынганыл? Чаа туттунган участок эмнелгезинге эргежок чугула дериг-херекселдерни республиканың Кадык камгалал министерствозу үндүрүп берген. Чырыдыышкын база Кадык камгалал министерстволары ийи-ийи аал чурттаар бир-бир, а Агроүлетпүркүрком 5 бажыңны тудуп ажыглалга киирген. Совхоз бүдүрүлгезин электри энергиязы-биле хандырар сорулга-биле 200 киловатт күштүг дизель-генераторну үндүрүп берген. Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазында база бир электри станциязы ажылдап турар. Ол ышкаш ында ретрансляторну ажыглалга киргениниң түңнелинде сүт-бараан фермазының ажылчыннары теледамчыдылгаларны көөр аргалыг болган.

Үстүү, Адаккы Балыктыгда, Каргыда база ыраккы ивижилерде дөрт кезек черде радио харылзаазын тургускан, оларның доктаамал ажылдап турары, совхоз төвү база ыракта малчыннар-биле харылзажырда дыка эптиг апарган.

Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларының бир айтырыы суг хандырылгазы турган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын езугаар «Тыва суг тудуг» трестиң ажылчыннары ам суурда алды кезек черде кудуктарны өрүмнеп каскан, ынчангаш суурнуң чурттакчыларын арыг суг-биле хандырган.

«Тере-Хөл» совхозтуң хөгжүлдезинге бир эң-не чугула болуп турар чүүл — электри хандырылгазы. Амгы үеде Кунгуртугда электри станциязы солярка-биле ажылдап турар. Ону ажаап ажылдадырынга чарыгдал аажок улуг. Бир катап мен ол совхозтуң кол экономизи Александр Дытый-оол-биле желээ Кунгуртугга сөөртүп эккеп турар кывар-чаар материалдарның өртек-үнезин санап көрген бис. Бир тонна чүъкту азы беш доскаар бензинни ийикпе солярканы эккелгени дээш совхоз аэропортка 570 рубльди төлээр, бир литр бензинниң өртээ 87 көпеек, а күрүне өртээ чүгле 30 көпеек-ле болгай. Ындыг болганда, дизель-биле ажылдаар электри станциязы совхозка кайы хире «аар» болуп турары чүгле чаңгыс бо бөдүүн чижектен безин билдингир-дир. Бир эвес солярка үзүктели бээр болза, ол станция ажылдавас, а тайга черде турар совхозка чамдыкта агаар бүргег болганы-биле самолёт каш-даа хонук та барбайн баары билдингир.

Ынчангаш ам республиканың удуртур органнарының дилээ-биле Москвада «Гидропроект» институттуң Красноярскиде салбырының специалистери Кунгуртугга келгеш, Балыктыг-Хемге гидроэлектростанцияны тударының төлевилелин чогаадып доосканн. Ол тудугга акша-хөреңгини мөөңнээри чугула апарган. Ынчангаш чогуур министерстволар болгаш ведомстволар, хамыктың мурнунда, Агроүлетпүркүрком, Чырыдыышкын база Кадык камгалал министерстволары, Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели, Тываның авиаотряды ук объектини тударынга акша-хөреңгизин, кижи күжүн, тудуг материалдарын мөөңнээри чугула. Бо ажылга Агроүлетпүркүрком биле Кызыл райкүүском эң-не сонуургалдыг болгаш чогуур министерстволарны база ведомстволарны дарый ол тудугже эвилелдээри негеттинип турар. Бо ажылды бичии-даа соңгаарлаткан хереэ чок. Чүге дизе үениң негелдези ындыг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын езугаар Кунгуртуг суурга 624 өөреникчи кирер школаны, 140 олуттуг ясли-садты тудар ужурлуг. Амгы үеде ук тудугларның төлевилел-смета документилерин чагып каан. Оон өске кандыг-даа ажыл чорувайн турар, школа биле ясли-садты кажан тудуп эгелээрин билдинмес. Ол ышкаш Кунгуртугга туүйбу бүдүрер база чугай өрттедир талазы-биле шинчилел ажылдары доозулган. «Тере-Хөл» совхозка чаа школа тудуу кайы хире херек болуп турарының дугайында мындыг факт-барымдаадан киирип көрейн: амгы школаның бажыңы шагда туттунган болгаш ам буступ дүжериниң кырында келген, ол дээрге 320 өөреникчиге таарыштыр туткан школа, амгы үеде ында 570 уруглар өөренип турар. Ол ышкаш школаның интерназы, уруглар садының иви-ти байдалы база-ла ындыг. Ол суурда школа бажыңының ындыг байдалы Тыва АССР-ниң чырыдыышкын министри Н. С. Коңгарга шагда-ла билдингир турза-даа, министерство база Агроүлетпүркүркомдаа мынчага чедир дээштиг хемчеглерни албайн турары элдептиг. Ынчангаш олар бо айтырыгны база катап кичээнгейлиг өөренип көөр. СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр школачыларның эртем-билиг чедип алырынга бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни тургузар ужурлуг.

«Тере-Хөл» совхозтуң дирекциязы, ында партия, профэвилел организацияларды боттарындан хамааржыр чамдык чүүлдерни кылып турар. Совхозтуң чазанылга мастерскаязын эде дерип кылган, чаа станоктарны тургускан, чаа пилораманы ажылдаткан. Шанактарны кылгаш, ону ажыглап эгелээн. Хуузунда бажың тудар улуска база дузаны чедирип турар. Тудугжулар сөөлгү үеде чурттаганың 6 бажыңын, 7 кажааны туткан, электри станциязының бажыңын ажыглалга киирген. Школа бажыңының капитал септелгезин доскан.

«Тере-Хөл» совхозтуң база ооң төвүнүң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ынаар оруктуң чогу шаптык болуп турар. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын езугаар Автооруктуң тудуунуң болгаш ажыглалының бүдүрүлге эргелелинге Кызыл биле Кунгуртуг аразынга автоорук тудуун шиитпирлээрин даашкан. Ынчалза-даа бо айтырыгны ол эргелел мынчага чедир чогумчудуп чадап турар.

База бир айтырыг бар: «Тере-Хөл» совхоз мурнунда «Урал» маркалыг 6 автомашинаны садып алган турган. РАҮК-тың даргазы А. И. Семеновтуң айтыышкыны-биле оларны Кызылда АТБ-ге дамчыдып берипкен. Ук автомашиналарны совхозка дедир эгидер дугайында айтырыг каш удаа тургустунуп келген-даа болза, районнуң удуртукчулары ону мынчага чедир чогумчалыг шиитпирлеп чадашкан.

Районнуң статистика эргелелиниң медээзин езугаар алырга, Кунгуртуг суурда 585 кижи, ооң иштинде 285 херээженнер ажылдавайн турар. Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын езугаар Кунгуртуг суурга Агроүлетпүркүрком биле Чурт үлетпүр министерствозу улустуң устыышкын уран чүүлүнүң бот-орулга-чарылгалыг мастер участогун ажыдар ужурлуг турган. Шынап-ла, анаа ыяштан, алгы-кештен, даштан белектерни, а иви бышкаандан эр болгаш херээжен улустуң сапог идиктерин, унтыларны, сумкаларны, ивиниң мыйызындан бижек сывы, өөктер, дыргак болгаш өске-даа тураскаал белектерни кылып болурунуң аргазы бар. Чүгле ажылды организастаары арткан.

База бир берге айтырыг болза, суурнуң чурттакчыларын ногаа база картофель-биле хандырары. Кунгуртугнуң хоочун чурттакчылары Б. Н. Тамаа биле Д. Л. Допчут болгаш өскелер-даа картофельди өстүрүп, төп районнарның чурттакчыларыныңдан дора эвес дүжүттү ап турдулар. Ол дуржулганы чүге эдерип болбазыл? Соокка быжыг ногаа аймаандан суурнуң чурттакчылары чүге тарып олуртпайн турарыл? Мең бодаарымга, Кызыл РАҮК-тың специалистери суурнуң чурттакчыларынга үрезин тып алырынга дузалашкаш, оон баштайгы үеде ногаа өстүрер талазы-биле оларга шуут барып практиктиг дузаны чедирер өй келбээн бе?

База бир иштики курлавыр: Тере-Хөл балык-биле аажок байлак. Мурнунда анаа колхоз чылда 40 тонна хире балыкты тудуп ап турган, ам чүгле 5-6-ла тоннаны тудуп, чемге херегле турар-дыр. Езулуг организастаар болза, совхоз балыктан дыка хөй орулганы ап болур. Тере-Хөлге куш фермазын чүге организастап болбазыл? Арга-курлавырлар бар-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Кунгуртугнуң чону чамдык таварылгаларда үстүнден айтыышкын манап олурары база бар. Бот-акшаланыышкын, бот-орулга-чарылга үезинде тывынгыр, сагынгыр болур херек. Ол ышкаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседир талазы-биле чогуур министерстволар, ведомстволар негелде чогун ажыглааш, ам-даа күштү үндүрбейн, даамай олургулаар-лар-дыр.

Совхозтуң удуртукчулары солуннарга үнүп турар чоннуң санал-оналдарын база ханызы-биле өөренип көөр, чон-биле сүмележир, оларны ажылче эвилелдээр херек. Шагның негелдези ындыг.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
Партияның болгаш куш-ажылдың хоочуну.

МОЛДАВ ССР. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады, республикада эң дээре дээн ажыл-агый —Жданов аттыг колхозтуң кол агроному Николай Ильич Писарь «Вяца ноуэ» колхозтуң даргазынга эрткен чазын хеп-хенертен соңгуткан. А ол мынчаар болган. Сураглыг тараажының ажыл-херектерин билир «Вяца ноуэ» («Чаа амыдырал») колхозтуң колхозчулары оон адын ажыл-агыйның удуртукчузунга соңгудар кандидаттарның ат-сывының аразынга кииргеш, хөй кезии ол дээш бадылаан.

Өре, чээлиден үнмес, күш-ажылчы чедиишкиннер-биле ылгалбас ажыл-агый Н. И. Писарьның удуртулгазы-биле чоорту сегип эгелээн. Бар арганы өөренип көргеш, база бир сөөлгү чээлини күрүнеден алыр деп, чаа дарга шиитпирлээн. Чээлиге алган акша-биле колхозтуң инектериниң саар кодазынга немей сүткүр уксаанын инектерин, суггарылганың чаа техниказын садып, 2 сиген шыгжамырын, мал чеми белеткээр черни туткан, малчынның бажыңын тудуп эгелээн. Ол баштайгы хемчеглер ажыл-агыйның экономиктиг көргүзүглерин экижидеринге дузалаар, чээлини күрүнеге эгидер, харын-даа колхозтуң агар санынга акша-төгерикти киирип алыр арганы бээр деп, удуртукчу санаан. Ол частаан: мал чемин белеткээрнинге мурнуку черни «Вяца ноуэ» колхоз эрткен чылын республикага ээлээн, а эът бүдүреринге бирги черже районга үнген, чигирлиг свёкла тарып өстүрерин, сүт бүдүрерин элээн көвүдеткен. Бүдүрген продукцияны сайгаргаш, 2 миллион рубльди өртээнге алган.

ЧУРУКТА: (солагай талазындан) колхоз даргазы Н. И. Писарь, агроном И. Д. Педуряк, ногаажы Е. В. Борденюк.
И. ПОТЫНИКЕНИН,
А. СИМАНОВСКИНИҢ
фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

«Күүском секретарының хүнү» деп

чүүлге хамаарыштыр

Азырадыкчы хөөннерден уштунар

«Шын» солуннуң май 19-та үнген «Күүском секретарының хүнү» деп чүүлге долузу-биле каттыжар мен.

Күүском секретарының кол хүлээлгелери: депутаттар, доктаамал комиссиялар-биле ажыл. Бир эвес олче бүгү күштү үндүрүптер арга бар болза, эрге-чагыргага чоннуң херек кырында киржилгезин хандырары чедип алдынары чугаажок. Ылаңгыя чурттап турар чер аайы-биле күүском секретары чүнү-даа кылып четтикпейн турар. Бир эвес бо талазы-биле кайы-бир чүүлдү кыла бээр болза, чамдык улус кайгай бээр болгай аан. Секретарьның канчап барганы ол, конторазынга бижиттинип олурбайн аан деп чугаа туруп келири магат чок.

Ээрбек кедээ Совединиң күүскомунуң секретары ёзулуг эр хей-дир, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажылдың бир хевирин тып алган-дыр. Ону бир кезек ажылдакчылар күүском секретарының албан хүлээлгезинде киирбейн турар «өске ажыл» деп чугаалап кээп болур, ол бодалды бадыткаары-биле дараазында чүүлдү демдеглекседим.

Кайы-даа чоңда хоойлужудун тургустунмаан, ынчалза-даа салгалдан салгал дамчып чоруур чаңчылдар бар болгай. Оларның быжыы амыдыралчызында, ниитилелге чугула херек болуп турарында. Чижээ, улугларны хүндүлээри, оларның чагыг-сүмезин чуртталгага удуртулга кылдыр хүлээп ап чоруурү. Хөйнү көрген кижи бодунуң дуржулгазын, билиин чалыы салгалга арттырып каарын күзээр.

Сөөлгү үеде, бурунгу делегейниң төөгүзүнден эгелээш, эң чаа болуушкуннарның дугайын өөренип турар-даа болза, оолдарның, кыстарның бир кезии «хөй билиглеринге» дүжүп, ону бөгүнгү амыдыралынга дүүштүрүп шыдавайн турар. Хоочуннарның чагыг-сүмезин херекке албайн чоруурлар бар. Ону чамдык аныяктарның ортузунда арагалаар, таакпылаар болгаш уш-үдүрүм чашпаннар тыртары бадыткаар.

А күүском секретары Александра Өпей-оол «Мөңге-назын», «Шайлаарак», «Чайыр» клубтарны дамчыштыр суурнуң эң хүндүткелдиг кижилериниң арга-дуржулгазын, эртем-билиин чалыы салгалга чедирер ажылга киржип турар кижи болду.

Ол чижектиг ажылдарга секретарь кижиниң ажылының хөй кезиин үндүреринге магадылалды тургузары күзенчиг. Бо талазы-биле дараазында саналдарга каттыштым. Янзы-бүрү үндүрүглер хавырары секретарьның шагын чип турар. Үндүрүглер-ле эндерик: мал үндүрүү, чер үндүрүү, хуу автомашиналар үндүрүү, чуртталга бажыңнарының үндүрүү... Мээң саналым, мал страхованиезин шалың дептеринден дорт тырткаш, курбаныкже шилчитсе кандыгыл? Кедээ Советтерниң тыртып турар үндүрүглерин хамаатылар боттары ажаалга кассазынга, почта салбырынга төлезе чөптүг. Чамдык хамаатылар, азырадыкчы хөөннерниң күштүү ол хире болуп турар, үндүрүүн төлээрде хөй чылдагааннар санаар, бодунуң эрге-ажыынга үнүп турар акша-хөреңгизин харамнаныр, харын-даа ажынар, сөглеттиннер болгулаар. «Ам кандыг акша тыртып тур сен?» деп шоодар улустар тургулаар. Бистер, секретарьлар, акша чыыкчылары-биле дөмейлештивис.

Шиизылгалар, херек эмгелелиниң дыка хөй бижиктерин типография дамчыштыр кылдыртып алыры чугула. Ооң хөлезиниң төлептер акша-хөреңги кедээ черде турар эрге-чагыргага таанда тыпты-ла бээр ыйнаан. Республика типографиязының чагыглар кылырының шиизээ аргажок деп база дыңнаан мен. Ажык-чарлыг чорукту калбартып турар үеде типографияның күчүзүн, ажыл-агыйжы чоруун бедидери чугула.

Сессияларның саны кызырары черле чөптүг. Доктаамал комиссияларга, депутаттар бөлүктеринге, күш-ажылчы коллективтерниң боттарынга көрүп кааптар айтырыгларны сессияже тырткан хереэ чүл? Хуралдар эвээжээрге, саазын-биле ажылдар кызырлыр.

Бистиң суурнуң хамаатыларының хууда инектериниң акшазын мооң мурнунда күүском секретары чыып турган, бо чылын совхозту дамчыштыр ол ажылды чорудуп турар. Ынчалза-даа пенсионерлерниң кадат хөлезининге үндүрер акшазын кедээ Советтиң күүскому тыртып турар.

Мария СОЯН.
Тес-Хем районда Кызыл-Чыраа кедээ Совединиң күүскомунуң секретары.

КУЖУРЛУГ ЧЕРЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Бо чылдың июнь 4-те «Шынга» Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң хойжузу Лопсан Кечил-оол малга кужурну бээриниң дугайында бодалдарын илередип, ону ажыглаар талазы-биле сүмележип чугаалажырыче малчыннарны, зоотехниктерни чалаан чорду. Ол черле кончуг чөп санал деп бодап тур мен.

Шынааларның, дергуннерниң чайгаар үнген кужурун малга бээри кончуг-ла чөптүг. Кужурнуң составында элээн каш микроэлементилер бар, ынчангаш малдың организминиң анаа негелделерин хандырарынга четчир. Дус дээрге кужурнуң составында киржип турар микроэлементилерниң чүгле бирээзи-дир. Үргүлчү кужур чиир малдың эъдиниң аданы бир янзы, чаа чидиг, мүнү мүнчүг болур ийин. Бир солун чүүл: кужур чиир база ону чивес малдарның аарыгларга удур аргалары элээн ылгалдыг болганын Кедээ ажыл-агыйның Алтайда эртем-шинчилел институдунуң специалистери тодараткан. Кужур чиир малдар аарыгларга удур быжыг дээрзин олар ылавылап шинчилээн.

Бистиң республикада кужурлуг черлер хөлчок көвей болгай. Тес-Хем районнуң «О. Шынаа» совхозунуң девискээрн Оруку-Хемниң калбак-делгем шынаазының шөлдери шупту кужурлуг. Өлең-сиген үнген шөлдерниң ортузунда кезек-кезек кара «ортулуктар» чыткылаар. Күзүн каанай бергенде, оон кырында кужур бысканнап чаапкан хар дег, агара берген, артында ап алырынга таарымчалыг кылдыр кокпайып, көдүрлүп келген чыдар. Шаанда бистиң О. Шынааның малчын чону машина-техника чок шагда безин, кыжын хар адаандан кужурну бөлүп алгаш, барбаларга ургулааш, шарыларга чүдүргеш, кыштагларында малынга төп берип чораан.

Кужурну чүгле малга бээр эвес, бистиң черниң кырганнары шаанда кузун херек кылып, «ижер-кужурлаар» деп аъттыг-шарылыг чоруп турар боор чүве.

Кужурга хаңган, орта чаңчыккан мал дусту тоовас. Ынчангаш кужурну калбаа-биле ажыглаар, олар аал-кодандан чоок болза, малды барып суруп чедиргеш, өйлеп-өйлеп кужурладып алыры чугула. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде бо курлавырны ажыглаар болза, камналга, ол ышкаш малга-даа эки болуру чугаажок.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Берт-Даг суур.

ТЕРГЕ, ШАНАКТЫГ БОЛЗА...

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтан эш Лопсан Кечил-оолдуң «Шын» солунга бижээни «Аъттар кайдал?» деп эгелиг чүүлүн номчуп, таныжып, малчынның көдүрүп турар айтырыын кончуг шын, чугула деп санаар кижи-дир мен. Шынап-ла, кым-даа кижи бодап көөрге, черле шын. Бо чаа, эде тургустунуушкун үезинде орулгалыг ажылдаар, карылганы кызырар, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчип турагш, аъттарны чөп ажыглаарының аргаларын чүгле совхозтар эвес, а республикада бүгү ажыл-агыйлар өөренип көрүп, ажыглаар болза эки. Сөөлгү үеде аът-кошту ажыглап чоруур кижилер шоолуг-ла көзүлбестээн. Тыва улустуң шаанда кол хөлгези аът, шары турду. Алдан чылдарга чедир ээр-чонак, хомут, дуга, ыңгыржак кижилерге хөй, оларны аът мунарда, тергелээрде, шанактаарда ажыглаары анаа-ла бир чаңчыл болур чүве. Ам ол улуг, харын-даа шиитпирлээри ындыг-ла белен эвес айтырыг апаргандыр. Ырак эвес черге бичии-ле чүък сөөртүр дээнивисте албан-биле машина-балгат негээриивис шуут-ла чаңчыл апарган-дыр. 5—10 километр черлер аразынга мяш-даш, сүт-чар, сиген-ширбиишти тергелиг азы шанактыг аът-биле сөөртүп ап болур-ла болгай. Колхоз турар үеде шанактар, тергелерге суккан аъттарны бүдүн колонна кылдыр чыскаагаш, хөй чүъктерни сөөртүп турду. Аът дээрге амыр-ла болгай, бензин, солярка, үс-чар дээр эвес. 50—60 чылдарда ховуда ажылдаан тракторларга, комбайннарга керосин, солярка аймаан аът-биле сөөртүп чедирип турган. Тывага баштай туттунган улуг школалар, эмнелгелерниң тудуунга херегләэр чудуктарны тайгадан аъттар-биле сөөрткен болгай. Чаңгыс кижи эвээш-ле дизе 2-3 аътты башкарар боор чүве. Чоокка чедир-ле Чадаана, Хандагайты суурларының садыгларынга бараанны складтардан аът-биле сөөртүп турду. Ам машина чок болза, складтар-биле кожа турар садыгларга безин бараанннарны чедирип шыдавас. Машина манап базып турар апарган. Эң ылаңгыя суур иштинге янзы-бүрү чүъктер сөөртүрүнге аъттарны хөй-биле ажыглаза. А машиналарны ырак черлер аразынга чүък сөөртүр кылдыр чорудар херек. Мээң бо саналым ажыл-агыйлар бүрүзүнге хамааржыр деп бодалдыг мен. Терге, шанак дээш өске-даа дериг-херексел-биле дериттинген 10—15 санныг аъттыг болза, совхоз бүрүзүнге дыка-ла ажыктыг болур ийик. Сөөлгү үеде садыгларга хомут, чүгеn, чулар дээш аъттың дериг-херексели көстүп кээп турар апарган. Ындыг-даа болза, ол дыка эвээш. Шанак, терге мырыңай көзүлбес. Оларны кылыр, чонга садарының аргаларын өөренип көрзе эки. Бир эвес өг-бүле бүрүзү хуузунда аъттыг, тергелиг, шанактыг болза, эң ылаңгыя сиген-ширбииш сөөртүп алырынга ажыктыг болур ийик. Мал чеминиң белеткелиниң үезинде сиген сөөртүрүп алыр дээш, кижилер совхоздардан машина-техника дилеп, шаг болурлар ийик чоп. Оон чаргы бо-ла үнер. Ол дугайында республика солуннарынга чоннуң хомудалдарын парлап турдулар.

Аъттарны мунуп, шанактап, тергелээри— шиитпирлеттинери берге эвес айтырыг-дыр. Бир эвес туралаар болза, аъттарны өөредип, шанактап, тергелеп болур. Эң ылаңгыя малчын коданнарга, фермаларга аъттарны база катап калбаа-биле ажыглап эгелээрин сүмелээр-дир мен. Ынчан транспорт чарыгдалдарын элээн эвээжедип болур.

Хунажык МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Өвүр район.

АЛДЫН ХОЛДУГ

Очерк

Чаа-ла туружунда туруп, чедишкен деп болур, хып дээн аныяк эр. Арын-шырайы чазык, хүргүлзүмээр карактарында хүлүмзүрүг оду чайнаан. Кырлаң думчуктуг, бедик хавактыг, кыстарны ышкаш додбанныг кызыл чаактарлыг. Дурт-сыны ындыг-ла узун эвес, меге-шырак болгу дег, хөрлүг-даа эвес, харын арай аргазымаар, шилгедек. Шуурмактың лесничествозунда чолаачы Николай Иванович Кудрявцевти даштындан көөрге ындыг. Оон өскелерден онзаланы бээр хире чүвези чок. Бөдүүн эр. Ажыл стажы чаа-ла он чыл ажып турар. Харын ажылдың чажыдын чүгле ажыдып, чүвениң хыын тып, кажарап эгелеп чоруур деп чугаалап болур.

— Мээң чолаачы мергежил шилип алырым бичиимде-ле шиитпирлеттинип калган турган — деп, ам Николай Иванович сактып чугаалап орар.— Алды алышкының бежи чолаачы болганда, мен база оон чайлап кайнаар баар мен. Бичиимде мени акыларым машиназының кабиназынга олурткаш, хаптар. Чай кадында-ла мынча дээрлер: «Коля, чолаачы боор сен! Бис ышкаш мынчаар машина мунар сен».

Оон төрүттүнген алыс чурту Каа-Хемде Ильинканың Маймазын. Ортан ада-иези Коля алды харлыг турда, Шуурмакка көжүп келген. Ол 1957 чыл. Адазы орук кылыр мастер. Ынчалзажок оолдары оон көңгүс өске — чолаачы мергежилинге хандыга берген. Бичии Коля Шуурмакка сески классты доскаш, Владимировканың школазынга тоску класска өөренип кирген. Ол чорук оон чолаачы болур салым-хуузунга шиитпирлиг рольду ойнаан. Ынчан анаа күш-ажыл башкызы турган Тимофей Егорович Иванов школачыларның чүге сонуургалдыын тодарадып, айтырып эгелээн. Олар ийи бөлүкке чарылган: чамдызы электрослесарь, а өскелери —чолаачы болур күзелдиг. А Коля ол ийи бөлүктүң кайызынга-даа бижидип алган. Башкылары: «күш четпес сен, ийи койгун сывырташ, куругаар чоор» дижип турда-ла, ол кайы-бир бөлүүмден үнерин бодаваан. Сөөлүнде барып хамыкты кайгаткан: ийи курстуң кайызынга-даа экзаменин шуптузун «бешке» дужаап үнген. Келир үедеги мергежилинче оруктуң эгезин мынчаар салдынган. 1975 чылда Николай Владимировка школазының онгу клазын доосушаан, электрослесарьның болгаш үшкү класстың чолаачызының шыызылгазын алган.

1977 ЧЫЛ. Николай Кудрявцев Шуурмакта ада-иезиниң бажыңынга келгеш, каш-даа хонмайн чыткаш, кожазында ыяш белеткел пунктузунче базып чорупкан. «Чоп далажыр сен, Коля? Оода неделя хире дыштаныр ал даан» деп, адазы оглунга чугаалап чадап каан. Оозу серте-даа чок болган: «Дыштаныр чүү деп? Аар-берге ажыл кылып турган азы аараан-аржаан эвес! Аалга ажыл чок анаа олурарга, хүнүнүң батпазы хөлчок, чалгааранчыы аттыг чүве ышкажыл».

Ыяш белеткээр пунктунуң начальниги Асочаков дыңнап олурарга, даштын кижи эжик соктаан.

Кирип келзе-ле, аныяк эр. Дурт-сынының хөңү, шевергини-даа хөлчок. Кедип алган шериг хеви ана тудуштур шуткуп каан дег, кедергей тааржыр. Костюмунуң хола өөктери мырыңай күзүңгүленип турар кылдыр аштаттынган, сапог идиктери кыланнаар чүве. Солдат эр өөренген чаңы-биле ийи будун кожа баскаш, холу-биле бөргүнүң хаваанга ёзулавышаан, рапорттаан:

— Силерден айтырыг салырын чөпшээрептер көрүнер, эш начальник!

Асочаков арай хүлүмзүрүй аарак, солдатка чазык чугаалаан:

— Бээр боже, саадап көрүнер, аныяк кижи. Маңаа ёзулал чокка-даа ажырбас.

Солдат чаңчылы-биле бодунуң ёзулап тепкениниге ам кээп Николай Кудрявцев арай эгени берген. Оон келген херээн начальникке кысказы-биле чугаалап берген. Дарга харыылаарынга далашпайн, таакпызын соруп каап, солдатты сонуургаан чүве дег, эргий көрүп олура чугаалаан:

— Чолаачылаар деп келгениң эки-дир харын, Коля. Сен дег мындыг сагылга-чурумга чаңчыккан, кадыг-бергээ дадыккан солдат кижи кана-даа күзенчиг болгай. Ынчалзажок сеңээ чолаачыладып мундуруптар дээрге, машинавыс чок улус-тур бис. Хөделип турар чаңгыс машина бар. Ол чолаачылыг. А даштын бир «Урал» бар, ол көңгүс сандан үнген, септеп алыр хире эвес. Харын үндүр бижидер бодап турар кижи мен.

Солдат эр элээн ыт чок олура, начальникке чугаалаан:

— Ол эрги «Уралыңарны» черле шенеп көрзе кандыгыл, дарга? Хөдели-даа бээр чадавас. Көрүп турарымга, силерниң бо девискээрде октаттынган, кагдынган машиналар-ла эндерик чүве-дир. Оларның-биле селиштирип болгай. Оон аңгыда, херек артык кезектерни тыптыныр көргей-ле мен.

— Каш класстыг сен, Коля? — деп, начальник хенертен айтырган.

— Шеригже баарымда үшкү класстыг турдум — деп, Николай Кудрявцев анаа харыылаан. — Албан эрттирип турагш, билимни улам ханыладып, техникага өөренгеш, II класстың эргезин чедип алдым. Ол ышкаш электрослесарь мергежилим база бар.

— Ынчаарга-ла шыырак эр-дир сен!—деп, Асочаков хөглүг чугаалаан. — Артында ийи мергежилдиг, ийиги класстың чолаачызы. Сээң мурнуңда маңаа каш-даа кижи чолаачылап ажылдаар деп келген чүве. Даштын кырган «Уралды» көргүзүп каарга, корткан чүве дег, долгандыр дээргилеп турагш, «кордал чок эт-тир!» дишкеш, чоруй баар мындыг. Сен-не харын ону септээр деп орар кижи-дир сен.

НИКОЛАЙ Кудрявцев 1977 чылда шериглен халажып келгеш, Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунга кагдынган эрги «Уралды» ынчаар септеп кирипкен. Ол пунктуга механиктеп турган Юрий Алексеевич Яковлев Кудрявцевке бо-ла кээр.

— Эх, Коля, Коля!—деп, ол хараадаан аяныг чугаалаар. —Сээң моондан чүве үнер бе? Хей черге үе үндүрүп турар-дыр сен. Бис ийи кылып алтар чүве болза, өске улус хоя кээрбейн турган деп бе!

— Чүведе ужур-ла бар...— деп, Коля анаа тоомча чок харыылаар. — Бержип-ле турар болза, бирээ үнер.

— Че, сен харын, чаа машина чогаадып чадавас боор сен — деп, механик кыжыраан хевирлиг уламчылаар.— Бо «Урал»-даа хей ийин.

— Чаа машина чогаадыпсымза, улам эки-дир. Менде мындыг идея бар харын—деп, Кудрявцев ак-кара чок салган.

Ийи ай эрткен. Бир-ле хүн таптыг дал дүъш турда, ыяш белеткекчилериниң бичии суурлужуның ыржымын машина моторунуң тырылаан даажы үрепкен. Николайның септеп турган машиназының соондан ак-көк ыш кезек-кезек үзүктелип, бургурадыр элээн үнүп турган соонда, кагдынган эт деп, улустуң «хүрүмнеп» турганы эрги «Урал» хенертен хойган чүве дег, турган чериндэн херт-бүрт ынай болган. Машина ол-ла хевээр тура-даа дүшпейн, суурлужаштың иштинге үш катап долганташ, хөөлөдир газтавышаан, контора чанынга караннадып келгеш, хенертен тура дүшкеш, артында бурунгаар үзеш кылынган. Хамык улус кайгаан, магадаан хевирлиг, шуптузу машинаны үглеп келген. Бир дугаарында механик Юрий Алексеевич Яковлев хөөреп үнген:

— Бо машина ажылдай бээр деп дүжүмде-даа чок! Ана хувулгаазын дег чүве-дир, але. Ам Николай Ивановичиниң авыралдыг алдын холун дыңзыг тудуп, байыр чедирер апаар-дыр!

Долгандыр турган эрлер артында адыш часкай берген. Оон начальник Асочаков уламчылаан:

— Ийиги класстың чолаачызы эр чорбажыкпе. Ынчангыл шыдаан-дыр. Эр-дей! Мен черле ынаныш турган кижи мен, харын.

Аңаа турган ажылчыннар шуугажып үнген:

— Эр чүвени, Коляны!

— Эрги машина хамаан чок, чаа машинаны-даа чогаадып кылып алыр эр эвеспе моонар!

Чолаачылап эгелээниниң баштайгы базымында-ла чээрби бир харлыг турган аныяк оол техниканы тулган эки билирин, аңаа хандыкшылдыын, бодунуң ынак мергежилинге бердингенин шак ынчаар бадыткап, улусту шуут кайгадып, харын-даа «алдын холдуг оол» деп макталга безин четкен.

БАШТАЙ ыяш сөөртүрү Коляга дыка берге болган. Ынчаарда, амгызы ышкаш, чудуктарны бөле-хаара «куспактааш», машинага салып бээр чүдүрер херексел бар эвес! Кончуг чоон болгаш узун чудуктарны чүгле хол-биле чүдүрер. Ыяш чүдүрер машинаны каът-каът кылдыр чыып үндүрүпкен чудуктарның чанынга барып тургузуптар. Ооң бедии ийи-үш метр болгулаар. Кырынче үне берген эрлер чыырыктап каан ыяшты балды-биле одура шаапкаш, чудуктарны узун быра-биле кагыыр орта, оон кизиредир чүглүп баткан кедергей чоон чудуктар машинаның кырын орта кээп уладаарга, дааш-дииңниде ана коргунчуг, сүртенчиг. Машинаның чымчацнаар рессору элти-ле шыдашпайн углуп калыр.

Чүтле чүдүрери, дужурерин-даа эвес, орукка ону сөөртүрү безин берге. Узун олчаанга чүдүрүп каан ыяштар бичии-ле ээр черге ол-бо ыяшка кагар, оон кедерезе машинаны андара октаптар чазар. Ол бүгүге мергежил, чаңчыгар херек. Аныяк оолду берге мергежилге механик Юрий Алексеевич өөреткен. Оон-биле кады ыяш сөөртүп чоруп, дагдыныкчы болуп турган.

Аныяк, арга-дуржулгазы чок, чаа ажылдап эгелээн-даа болза, Николай Кудрявцев бодунуң кежээ-кызымаа, дыңнангыры, телептии-биле ыяш белеткел пунктузунуң коллективинге хүндүткелди, макталды чедип алган. Үш чыл чыгыы ажылдаан үезиниң дургузунда чаңгыс-даа катаң багай дыртып көрбээн, ооң ыяш сөөртүр планын күүсетпейн барган таварылгазы турбаан. Кежээниң мурнунда—мактал деп улустуң

ДОЛУЗУ-БИЛЕ АЖЫГЛААР

Кызыл районнун улусчу контроль комитединиң ээлчеглиг хуралынга районда Кызыл автобаазазының КамАЗ автомашиналарны чүък сөөртүлгезинге ажыглап турарының дугайын хынап көргеш, ооң түңнелин чугаалашкан. Автотранспорт бүдүрүлгези эрткен чылдың болгаш 1988 чылдың бирги кварталында чүък сөөртүлгезиниң планныг даалгаларын ыракта ажыр күүсетсе-даа, КамАЗ-тарны чүък сөөртүлгезиниң хемчээлин көвүдедиринге болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидиринге ам-даа ыракта чедир ажыглавайн турар.

Оларның техниктиг ажаалдазын, септелгезин хөй нуруузунда сагывайн турары хыналда үезинде илерээн. Бүгү автопаркта 75 машинаның 47-зи КамАЗ-тар. 1987 чылда септелгеге болгаш ону манаарынга 6167 хүн иштинде анаа турганнар, азы автомашина бүрүзү чыл дургузунда 82,2 хүн иштинде анаа турган. Бо чылдың бирги кварталында 958 хүнде анаа турган, азы автомобиль бүрүзүнге 12,7 хүн онаажыр.

Хыналданы чорудуп турар үеде септелгеге 4 автомашина, чолаачылар чок дээш 2 автомашина ажыглаттынмайн анаа турган болгаш автобаазада автомашиналарны ажыглаарының, чүък сөөртүрүнүң планын куду хемчээлге көрүп кааны илерээн. Ынчангаш 1987 чылда автопарктың машиналар ажыглаарының хемчээли (коэффициентизи) планда 0,44 кылдыр көрген турда, ол 0,47 болган. Бот-орулга-чарылгаже автобааза ам-даа шилчивээн, а коллективтиг керээ-биле чүгле автомобильдерниң техниктиг ажаалдазын кылыр слесарьлар ажылдап турарлар. Автобааза чүък сөөрттүрер организациялар-биле шуптузу-биле керээ чарып албаан.

Бүдүрүлге чериниң машиналарны тургузарынга, ажыглаарынга, техниктиг ажаалдазын болгаш КамАЗ машиналарны септээринге таарымчалыг байдал бүдүрүлге баазазында ам-даа чедир тургустунмаан. Ооң түңнелинде 47 КамАЗ-тарның иштинден чүгле 24 автомашина одалгалыг, хаалгыг гаражта турар.

Автомашиналарны септээринге болгаш техниктиг ажаалдазын чорударынга септелге бокстары таарымча чок, тар болганының уламындан оларның хөй кезиини кышкы үеде боттарының септээр ээлчээн манап, үр үелерниң иштинде анаа турганнар. Септелгеде ажылдап турар ажылчыннарның ажылын органзастаар ажыл сула тургустунган. Кезектерни болгаш агрегаттарны эки шынарлыг кылдыр септээринге септелге участогу хол-биле ажылдаар херекселдер-биле кошкак хандыртынган.

Септелгелерни организастап чорударынга чүгле 4 машина турар оңгарлар бар. Техниктиг ажаалда шынар талазы-биле четпес, долу хемчээл-биле чорутпайн турар, ону чорудуп турар үеде базыышкын таарыштырарының фильтрлерин чугбас, тормозтаар системаның ажылдап шыдаар шинээн хынавас, клапаннарның таарыштырылгазын септелге үезинде дамчыыр хоолдайның агаар кирер-кирбес чоруун чамдыкта чедир хынавайн турар. Септелге блоктарын көдүртүр механизмнер-биле хандыртынмаан. Автомашиналарның хөй кезииниң шимчедикчилеринге соодукчу бүдүмелдерниң орнунга сугну ажыглап турар. Автомашиналарны техниктиг көрүлдеге тургузарының графигин тургуспаан. Ооң уламындан дыка хөй автомашиналар техниктиг хыналда үезинде маңнаар хемчээлин ажыр маңнап турар. Артык кезектерни складтан берип турар үеде автомашиналарның кандыг септелгени эртип турарын болгаш лимиттиг кезектер алырының карточкаларын тургуспаан.

Кывар-чаар материалдарның чарыгдалының учёдун автобааза багай тургускан. Автомобиль бүрүзүнүң ай, квартал санында чарыгдаан кывар чүүлүн түңневейн турар. Ооң түңнелинде кывар-чаар чүүлдерни ажыр чарыгдаан буруулуг кижилерден чогуур хемчээлдиг төлевирлерни тыртпайн турар. Кывар-чаар материалдарны камнап алган чолаачыларны шаңнап, мактавайн турган.

Бо чылын автобаазаның автоколоннаазы ийи катап «Тере-Хөл» совхозче чүък сөөртүп чоруткаш, четпейн, дедир ээп келген. Ынчангаш кывар-чаар материалдарны, чолаачыларга шалың төлевирин артыкка чарыгдаан, ынчалза-даа ону багай органзастаан буруулуг кижилерге хемчег көргүспээн.

Автопарктың ажылын ажыл-агыйжы эвес чорукка чедиргени дээш, ооң техниктиг чоруун чогуур деңнелиңге чедир хандырбааны, ажылдың учёдун сула контрольдааны дээш база кывар-чаар чүүлдерни ажыр чарыгдааны дээш автобаазаның начальниги В. А. Молинге, кол инженери эш Б. И. Хертекке шыңгыы айыткан.

В. А. Молин, Б. И. Хертек оларның моон соңгаар автопарктың КамАЗ-тарының техниктиг байдалын, оларның ажыглалын, техниктиг ажаалдазын болгаш септелгезин экижидерин, ам бар турар цехтерни болгаш автоколонналарны бот-орулга-чарылгалыг, керээлиг ажылдаарынче кирер, кывар-чаар чүүлдерниң, артык кезектерниң учёдун экижидерин хуралдан дааскан.

«Тере-Хөл» совхозче кулуг маңнаашкын чоруткан буруулуг кижилерге хемчег хүлээдир дугайында кылган аазаашкынын хүлээп алган болгаш хыналда үезинде илерээн четпестер дугайын коллектив кежигүннериниң мурнунга илеткээш, ону бо чылдың декабрь 15-ке чедир хуусаа иштинде хемчег ап, чайладырын В. А. Молинге комитет дааскан.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
Кызыл районнун улусчу контроль комитединиң штаттан дашкаар инспектору.

Хоорай, суурларывыстың аян-шинчизи

СҮМЕЛЕЖИП КӨРЭЭЛИҢЕР

Калинин кудумчузунда 14 дугаарлыг бажыңның соңгазындан орук талазынче көргеш, кижиниң сагыш-сеткили карарып каар. Ол чараш бажыңның чурттакчылары балконнарындан болгаш соңгаларындан чүнү үндүр октаваан дээр. Бажыңның барыын талазы чүгле бок төгер чер апарган. Эртен, кежээ хүнүң-не бок сөөртүр машина ийи катап кээп турар. Ол хирезинде-ле солуннар, журналдар, янзы-бүрү марканың демир банкалары болгаш хлеб артынчылары ында чыткылаар. Ол-ла бүгү боктарны ол машинага чүге чүдүрүп, октап бербейн турарын кижи кайгаар.

Ынчангаш үстүнде каъттарында чурттап турар чурттакчыларның соңгаларындан үндүр октапкан боктары адаккы каъдында чурттап орар улустарның соңгаларының адаанда тырлы берген чыдарга, дыкала сагыш човаңныг боор чүве-дир.

Бистиң чурттап орар бажывыс туттунгаш, ажыглалга киргенинден бээр он ийи чыл болуп турары ол. Ол үениң иштинде ооң чурттакчылары-биле хоорай Совединиң чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелели, бажың эргелели, бажың комитеттери, санэпидстанцияның талазындан кандыг-даа ажылдарны чорутвайн келгени хомудаачыг.

Бистиң чурттап турар бажывыстың улузунуң чурттаарынга бүгү тала-биле таарымчалыг байдалдар тургустунган. Ол хирезинде чамдык чурттакчыларның талазындан ооң хөлезиниң чыл-чылы-биле төлевейн турарын кижи кайгаар.

Эрткен чылдың март айда-ла аштакчыларны кызыргаш, чурттакчылар боттары аштап, арыглаар кылдыр тургускан. Оон чүү болганыл? Чамдык подъездилерниң чурттакчылары арыг-силиг, аштап-арыглап, чуп ап турары эки. Чамдыктары подъездилерин ай-айы-биле ширбип аштавас, чугбас. Боктар мөөң-мөөңү-биле чыткылаар.

Хоорайывыстың бедик культуразы дээш демисел бистерниң чурттап турар орап-бажыңнарывыстың арыг-шеверинден, оларның эдилелинден, чурттакчыларындан кол хамааржыр. Уруглар улуг улустан үлегер алыр ужурлуг.

Октапкан шил саваларны уруглар көрүп каанда, оларны даш-биле үүрмектеп буза шаап каавтарлар. Оон адаккы каъттың соңгаларының душтарында кижи базар чер чок, шил бузундулары-биле долган. Ол чүгле школачыларның кылыч турар ажылы деп бодаар мен.

Бажынны тудуп, ажыглалга кирип, чурттакчылар көжүп кирип турар үеде бичии чаштарга ойнаар шөлчүгешти кылып, анаа чайганыр, чунгулаар черлер, шанактар болгаш өске-даа ойнаар чүүлдер хөйү-биле кылдынган турган. Ону үрегдээр «мастерлер» тывылганы-биле хевистер силгип, кактаар чер безин тывылбастаан.

Подъездилер санында подвалдарда канализация септээр, хынаар слесарьлар кирер тускай эжиктерлиг люктар бар. Оларның чаңгызын-даа шоочалап турар кылдыр кылбаан. Үргүлчү ажык турар. Ынаар бичии уруглар кээп дүжер болза, бүгү чуртталгазында бертик-бежел кижи болуп артары чугаажок.

Ол бажыңда чурттап орар бүгү чурттакчыларынга субботниктерни организастап, аштаганы кылып турар болза, анаа кым-даа ойталавас боор деп бодаар мен.

Бажыңнар комитеттери чурттакчы бүрүзүн нийти чурумга чагырткан турар кылдыр боттарынга берген эрге-хүлээлгезин ажыглаары чугула.

Хөй каъттыг чуртталга бажыңнарының чурттакчылары боттарының бажыңнарының девискээрин болгаш подъездилериниң аштаглазын канчаар органзастап турарының дугайында бистиң-биле арга-дуржулгазын солчурун күзээр-дир мен. Сүмележип көрээлиңер.

Лидия ЖУТОВА.

Чагааның изи-биле

«ОТКА ӨРТТЕНМЕС, СУГГА ДҮШПЕС»

«Илереткен кижи буруулуг болганы ол бе?». Шак мындыг аттыг чагаа Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» совхозтан редакцияга келген. Оон утказын допчулаарга мындыг: эрткен чылдың күзүнүнде, мал чеминиң белеткелиниң үезинде, совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының учётчиги турган Манчын Долгай-оолович Хертек 22,5 тонна сиген белеткээн кылдыр өске кижилер адынга 1054 рубль 54 көпеектиң меге нарядын тургускаш, кол агроном турган Ш. М. Моңгуштуң аазатпай-чоруун ажыглааш, бадыладып алган. Ону экономист С. Д. Долзатмаа, бухгалтер Б. Б. Дугуй-Лама эки хынавайн, акшазын алыры-биле эрттирипкен. Ук акшаны алырының кырынга турда, совхозтуң кол бухгалтери Л. С. Моңгуш сезиңгеш, катап хынай берген. Нарядта аттары кирген ажылчыннар Чечен-оол Кужугет, Оюмаа Кужугет, Манчын Чамырык, Киров Кужугет олардан ылавылап айтырарга, түдум-даа сиген белеткевээнин илерээн.

Күрүне мегелеп, чазый-чилби чоруу-биле акша үндүрүп алырын бодаан М. Д. Хертекти, шөлдерге белеткээн сигенни барып көрүп хүлээп ап турзада, меге нарядты эрттиреринге дузалажырын оралдашкан экономист С. Д. Долзатмааны, бухгалтер Б. Б. Дугуй-Ламаны совхозтуң техниктиг чөвүлелинге чугаалашкаш, ажылдан хостаан болгаш истелге органнарынче шилчиткен.

Ол-ла чагаадан экономист Салина Дамбаевна Долзатмааның ажылынга четпестерин база немей бижээн.

Материалда кирген чүүлдерниң шынын тып, тодарадыры-биле баштай-ла административтиг органнардан эгеледим. Херектиң алыс утказын райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң төлээзи В. М. Ооржак меңээ таныштырды. «Барлык» совхозтуң дирекциязы сиген белеткелиниң үезинде меге документ тургузуп, куруг черге акша алыр деп турган буруулугларның херээн истелге черинге өй-шаанда киирген. Ол херекти милицияның лейтенантызы И. А. Дзюбчук истеп эгелээн турган, байысаалга үезинде буруулуг кижилерниң база херечилерниң өчүктериңден алырга, херек шын болуп бадыткаттынган.

Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң бо херекти истеп турган ажылдакчыларының база республиканың Агроүлетпүркүркомунуң ажылдакчызы М. С. Идамның кирген сүмелерин ёзугаар совхозтуң техниктиг чөвүлелинге учётчик М. Д. Хертекти, оон-биле холбашкан, ынчан кол агрономнуң хүлээлгезин күүседип турган Ш. Ч. Моңгушту, экономист С. Д. Долзатмааны, бухгалтер Б. Б. Дугуй-Ламаны тус-тузунда хемчег алган.

Ооң соонда чүү болганыл? Районнуң улус судунуң даргазының чөпшээрели-биле М. Д. Хертектиң херээ-биле таныжып көрдүм. Ону ийи чыл иштинде материалдыг өртек-үнелиг чүүлдерлиг черлерге ажылдатпас, ол ышкаш 300 рубльге торгаар кылдыр шииткен доктаалды ында кошкан болду.

Бо херекти чогуур үезинде тудуп илереткен совхоз директору Д. Б. Сааяны, кол бухгалтер Л. С. Моңгушту РАҮК даргазының №232 дужаалы ёзугаар шыңгыы доңгуткан. Элдеп чүве аа!

Район прокурору В. И. Орлованың бир мындыг негелдезин суд документилериниң аразында кошкан. Ында мынча дээн: «РАҮК даргазы М. Б. Кара-Салга, «Барлык» совхозтуң директору Д. Б. Сааяга:

1. Бо херектиң түңнелин нийти чоннуң хуралынга сайгарар.
2. Экономист С. Д. Долзатмааның, бухгалтер Б. Б. Дугуй-Ламаның ажылынга чурар-турбазын өөренип көөр.
3. Бо херектен түңнел үндүрүп, удуртукчуларның харысалгазын бедидер».

Бо херекке буруулуг болган кол агрономнуң хүлээлгезин күүседип турган Ш. Моңгуш, экономист, бухгалтер олар ажылдавышаан хевээр. Бо-ла бүгү чүүлдер дугайында совхозтуң ажылчыннары билбес, дыңнаваан.

Оон аңгыда чагааның автору—совхозтуң мурнунда директору турган Б. Б. Саая база кол бухгалтер Л. С. Моңгуш-биле чугаалаштым. Элээн каш чыл мурнунда бо-ла совхозтуң ногаа бригадазынга ажылдап турагш, херекке онаашкан кижилерге хөй түңнүг артык акша санап берип турганы дээш, экономист С. Д. Долзатмаа, республика прокуратуразының шиитпири-биле ажылындан үндүрткен турган. Черле акша-биле бүдүлгаазынныг кижи дээрзи ооң база илдең-дир. С. Долзатмааның шынчы эвес чоруунуң дугайында база бир мындыг факт бар, экономист ажылындан үндүрткеш, кандыг-бир арга-биле катап ажылдай берген. Ынчан ол Б. Сарыглар дээр ирт кадарчызынга элээн каш төрүүр хойну ирттер кылдыр санап, хураганнарын бударын оралдашкан. База бир факт: ынчан совхозка бухгалтерлер кылдыр практикалап турган О. Ө. Сайын-оол биле О. Б. Сарыгларның адынга табель тургузуп, акшазының чамдызын боду ажыглаан.

Ынчангаш С. Д. Долзатмаа черле акша-биле холбашкан черге ажылдап болбас, нийтиниң кассазынче холун бо-ла суга бээр ындыг хоочулуг апарган дээрзин мурнуку директор биле амгы кол бухгалтер бүрүн харысалгазы-биле шынзыдып бадыткадылар.

С. Д. Долзатмааның «отка өрттенмес, сугга дүшпезиниң» чылдагааны, дазыл-дөзү чүдел? Ындыг болганы-биле төнмес чаргы, аас-дыл үнүп турарының чылдагааны мында-дыр.

«Барлык» совхозта күш-ажыл коллективиниң чөвүлели бар. Ол дээрге улуг эрге-хүлээлгелиг орган. Совхозтуң улузун — директорундан эгелээш, эң бедүүн ажылчынга чедир — кижилерни мактаарын, хемчег алырын ол чөвүлел билир. Коллективте «доора будук» турарга, оон халалыг, шаптыктыг чүве чок. Авторнуң чагаазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып көрүп, улус-биле ужуражып чугаалажып турган, мен, шынап-ла, совхозтуң экономизи Салина Дамбаевна Долзатмааның дазылының быжыын кайгадым. Амгы үеде чон четпестер-биле бичии-даа эптеш чок, демократия үези ындыг негелделиг.

Экономист кижи РАҮК-тың эргезинде турар болгай. Шак ындыг шынчы эвес, күрүне кармааныңче холу узун экономист дужүлгеде чүге мыңчага чедир саадап олурарыл? Ону Барыын-Хемчик РАҮК (даргазы М. Б. Кара-Сал) база канчаар көрүп турар ирги?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КӨӨРГЕ... ДЫҢНААНЫНДАН ДЭЭРЕ

Оон бээр бир кезек үе эрте берди. Ынчалза-даа сагыжымдан үнмейн туру. Харын-даа ол бөгүнгү школада өөредилге-кижизидилге ажылынга ажыглап чор мен. Ынчангаш холга демир-ужуктуг тудуп ап, «Шын» солунче чагаа бижип олур мен.

Республиканың башкылар билиин бедидер институду (директору С. Т-С. Ооржак, партия организациязының секретары М. О. Дамдынчап) Тываның шупту районнарындан келген биология, химия болгаш география башкыларынга бир ай хуусаа дургузунда курска өөреткен. Моон мурнунда чайгы курстарга кээп турдум. Ынчан биске хөй лекцияларны номчуп берип турза-даа, а өөредилгениң практикалыг кезээ эвээш болгулаан.

Өөредилге чорup турар үеде курстар эрттирери таарымчалыг, хөй чүүлдерни карак-биле көөр, хол-биле тудар. Институттуң биология кабинединиң эргелекчизи В. М. Моңгуш солун хемчеглерни организастаан. Кызылда Ф. Э. Дзержинский аттыг школа-интернаттың биология башкызы Л. Т. Шумованың кичээлдеринге олуруштувус. Ол башкы биология ташкылаашкынын чогаадыкчы чорудуп, чаа арга-методтарны ажыглап турар. Кичээлдер бүрүзүнге өөреникчилер-биле тус-тус ажылды чорудуп турарын демдеглекседим.

Бай-Хаак ортумак школага база аалдап чордувус. Ында үнүш-ногаа өстүрүп турар дуржулга участогунуң ажылы-биле таныштывыс. Ол солун иштии биология башкызы Л. Г. Иванова удуртуп турар чорду. Сосновскоеде Көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының ажыл-ижи-биле таныжар арганы ажыгладывыс. Сонуургаан айтырыгларывыска эртемденнер күзелдиг-биле харыылап берген.

Республиканың аныяк натуралистер станциязының ажылдакчылары (директору М. Т. Удумбара) школа чанында участоктарга дуржулгаларны чорударының арга-дуржулгазын өөреткени бисти сонуургаткан.

Эң-не уттундурбас болуушкун — «Тыва кобальт» комбинатка экскурсиялап чорааныывыс. Республикада улуг бүдүрүлгелерниң бирээзиниң ажыл-ижи-биле таныжып, ажылчыннары-биле ужуражып, музейин сонуургап көрдүвүс. Бистиң аравыска Тываның комсомолунуң путёвказы-биле бо комбинаттың тудуунга ажылдап чораан бөгүнде Арыг-Бажы ортумак школада биология башкызы М. С. Танов сактыышкынын бистерге сонуургадып чугаалап берди.

Кызылда №4 школаның (директору Л. Н. Деменская) башкылар коллективи «Коллективчи чогаадыкчы ажыл-херек» деп темага өөредилге-кижизидилге ажылын чорутканы-биле таныштырган бис.

Курска карак-биле көрүп алганым дуржулганы ажыл-ижимде ажыглап тур мен.

Көк-оол САЛЧАК.
Тээли ортумак школазының башкызы.

Төөгүнүң арыннары

СЕГИРЖИП АЛЫЫШКЫН

Элегеске күрэкономнуң сорунзазы, ооң дидим базымнары дайзыннарның кылыын хайныктырган. Тыва феодалдар биле орус кулактар чоннуң ындыг хөгжүлдезинге өжү ханмайн, дижин шалып турганнар. 1930 чылдың часкы хүннери. Часкы тарылгага киирер аъттар, шарылар, чепсек-херекселдер болгаш ажылдаар кижилер четчелеттинген. Чаа тракторларны, аът сеялкаларын бир-ле дугаар ажыглаар. Ынчангаш ол болуушкунну күрэкономнуң ажылчыннары четтикпейн манап турганнар. Үрезиннерни нарын сортировкалар-биле арыглап, чажарынга белеткээн. Ховуларже сугну бадырып эгелээн. Апрельдиң 30. Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май бирниң бүдүүзү.

Сумунуң аныяктары кызыл-булуңга концертке белеткенип турганнар. Дээр аяс. Хүн даглар кырында олургалак. Магазинниң иштии, даштында улус-ла хөй. Кижилерниң сагыш-сеткили сергек. Даарта байырлаар, оон часкы тарылгаже киирптер. Баштайгы чылда дүжүт-даа чаагай болган. Ам ийиги чылда дуржулга улам улгаткан, тарылга шөлү база улам көвүдээр. Хат-казыргы кээр дээр чаңгыс-даа демдек чок. Ынчалза-даа агаар-бойдустуң айыыл-халавы эвес, а дайзыннарның халдаашкыны эгелээр дээрзин база чүү-даа медээлевейн турган. Кезек болганда, Чал-Кежиг суурнуң үстүү талазындан, ажыт черден кезек аъттыг кижи, боолары чамдыктары белен кылдыр туткулап алгылаан, кымчыланган, тепсиленген, казыргы дег тутсуп кирип олурган. Улус баштай аңгадай берген: чүү кижилерил, кымнарыл? Кандыг сорулгалыг келгеннери ол? Актар-биле кызыл партизаннарның тулчуп, сегиржип ап турган изиг үези эрткен болгай.

Оларның чамдыктары дораан-на бажыңнар аразында келгилээн. Бурган-на бо! Акгвардейжилер! Туран, Баян-Кол, Шагаан-Арыг, Торгалыг ол ынчаар арткан дайзыннар чыглып, сүлчээлешкеш, чаа амыдыралдың, орус, тыва улустуң найыралының одаа болу берген ажыл-агыйга хора чедирер, улустуң ханын төгер, коргудар дээш дөстүнмээннер болган.

Дайзыннарны эскерип кааш, кызыл партизан чораан А. Пахомовтуң кадайы ашаанга бүдүү сымыранган. А. Пахомов дораан-на ханада азып каан белен турган ланчыызын сегирип алгаш, үне халаан. Хевирин бодаарга, олар ук бажыңда кым чурттап турарын ыяк билир, өжээн негээр дээш келген хевирлиг. Партизан чашты бергеш, көрүп чыткан. Кезек кижи оларның херим эжиинге дорт келгеш, ынай-бээр көрүп турганнар. Бир бөлүк кижи херим артынга келгеш, партизанны эскерип каапкаш, дораан-на боолап эгелээн. Бичии суурга боо даажы диилээр. Өлүрүкчүлер Пахомовтуң оргазынче боолапкан. Партизан харыылап-ла эгелээн. База бир ок дээпкен, оон соонда ол шимчевейн барган.

Бир кезек кижи суурнуң төвүнче бурунгаарлап, конторага четкен. Директор келбээн, агроном Павел Городищев чеменип турар бажыңында барганын бир кулак сөглепкен. Дээрбечилерниң бир чамдызы күрэкономнуң база сумунуң активтерин дилеп чорупп турда, актарның хардаачызы Антон Кузнецов баштады идегеттер Городищевтиң чурттап турган бажыңының чанынга халдып келгеннер. Павел баш бурунгаар сезиглеңгеш (ок-боо даажы дыңналы берген-не болгай), аңмаарже кире халааш, даштындан шоочаладып алган. Дайзыннар черле өжээн харап келген болганда, бажың иштинден ону тыппайн, аңмаарның ажыдарын негээн. Кыжаап турганнар, аңмаарны ажыттырып алганнар. Чиңчерлеп турган агроном Городищевти тып алгаш, ону конторaже сүрүп аппарганнар. Чүнү канчаар боор, билдингир-ле болгай: эки аъттар, акша-хөреңги херек. Суурда кымнарда боо-чепсек барын база айтырганнар. Дайзыннар дижин шалыыр, карактары дээрге өш-өжээн долган. Павел оларга чүнү-даа сөглеп бербээн. Олар суурдан ырап чорууруn шыңгыы негээн. Өжээтиниң өжү ханар ийикпе! Ол аразында суурнуң чонунуң чамдызы бөлдүнчүп кээп тургулаан, бот-боттарындан айтырышкылаан.

Дайзыннарның далажып, коргуп турары илден. Ынчанмайн канчаар. Олар хан төккеннер, чоп өршээвес дээрзин эки билир. Агроном, директорнуң оралакчызы Павел Городищевти контора чанынга, хамык-ла техниканы чыскаап белеткээн каан херим иштинде ажык шөлге эккелгеш, ону кам-хайыра чокка боолап каапканнар. Ол дерзии араатанзыг чорукту күрэкономнуң хөй-хөй ажылчыннары көрүп турган болбайн аан. Ам-на оларның килеңи хайнып, хедилип эгелээннер. Ол-бөже шаакынчылар аъткарганнар. Ол хүн күрэкономнуң активтери албан-ажыл аайы-биле ол-бо суурларга, Кызылга чорup тургулаан чүве-дир. Толаргайлаарга, суму даргазы О. Бавыын-оол, нам үүрүнүң секретары О. Сиирин олар Көк-Хаакка, Шаңганга, а директорнуң оралакчызы О. Сыгданай Сарыг-Алаакка, Оруйгу биле Мунзук Кызылга, агроном биле техник Булгаков, Семенов олар Сут-Бажынга турганнар.

Дайзыннар ол аразында суурга уптээшкин кылгаш, аъш-чем тыптыныn, эки аъттарны хураап алгаш, дедир ээпкеннер. Дайзыннар халдап кээрге, чон анаа олурар боор бе, оон-моон чыылганнар. Соондан дүн караңгызында барып сүрүп четкеш, тулушканнар.

Хардаачы Кузнецов баштады каш кижи алдырбайн дезе берген, сөөлүнде барып, Туран чоогунга чаштынып турда, Тываның Араттың революстуг шериинниң дайынчылары, ооң иштинде Чал-Кежиг чурттуг Оюн Уйнукуу, уймээнчилерни шуптузун чылча шаап узуткаан. Элегестиң чону 40 хире кижи составтыг боо-чепсектиг отряд суму даргазы О. Бавыын-оолдуң аалын төп кылып алгаш, барык ай чыгыы үеде күрэкономнуң эт-хөреңгизин, ол ышкаш улусту камгалап, чоок-кавыга дайзыннарның артканнарын дилеп, дайынчы ёзу-биле ажылдааннар.

Шак ындыг бергелерге таваржып турза-даа, күрэконом үерлээн Улуг-Хем дег, күштүг-күчүлүг бурунгаарлап хөгжээн. Чүс-чүс чылдарда ээн чыткан ховуларны оттуруп, тарылга шөлүн чоорту 1774 гектар чедирген, тарааның дүжүү ортумаа-биле 15—19 центнер чедип турган чүве. Сезоннуг ажылдар үезинде күрэкономга 400—500 хире кижи ажылдап кээп тургулаан. Оларның кол нуруузу аныяктар.

Чер ажылы-биле холбаштыр мал ажылы база дыка сайзырап эгелээн. Кызыл хоорайның үстүү талазынга ук ажыл-агыйның бир бөлүк саарлыг инээ турган. Оларның сүдү-биле уруглар, эмнелге албан черлерин хандырып турганы бодаарга, кайы хире улуг рольдуг болганы билдингир-дир. Симменталь уксаалыг инектерни, Воронеж, Орловтуң аксырларын база каракуль болгаш меринос кошкарларны ол ажыл-агыйга эккеп, малдың уксаазын экижидип эгелээн. Ол малдарны чоорту республикага тараткан. Күрэкономнуң мал бажын өстүреринге Оюн Чаптуу, Оюн Манганак, Чооду Чалбаа, Моңгуш Семис-оол, зоотехник Соян Негей, мал эмчизи Оюн Кан-оол болгаш өскелер-даа кызымак ажылдаан.

1936—1937 чылдарның кыжынында Тываның чамдык районнарынга хар кылын, соок улуг болган ужурунда чоннуң мал-маганы чудаан. Ол үеде күрэконом дыка хөй суланы, сигенни араттарга халаска дузалаан, мал чеми сөөрткен коштар ынай-бээр чорup-ла турган ийик. «Элегес» күрэконом 1944 чылда совхоз апарган.

Республиканың баштайгы коллективтиг ажыл-агыйы Тывага дыка-ла улуг ажык-дузалыг болган. Ажылды органзастаарынга, кадрларны белеткээринге ол ёзулуг-ла школа болган.

Амгы үеде бо совхоз республиканың эң улуг ажыл-агыйларының бирээзи. Ол дээрге интернационалчы коллектив. Экономикага болгаш социал хөгжүлдеге чедиишкиннери дээш каш удаа шаңнадып, мактадып келген. Дыка хөй ажыл-ишчилер орден, медальдар-биле шаңнаткылаан, ооң иштинде хойжу Унн-оол Андреевич Бавуун-оол Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болган.

Ынчалза-даа сөөлгү үеде совхозтуң ажыл-ижи, социал хөгжүлдези чаңгыс черде таптап турупкан деп, дорт-ла чугаалаар апаар бис. Эң ылаңгыя малдың баш саны эвээжээн, ооң продуктулуг чоруу куду. Дүжүт база-ла эвээжээн. Шырак сайзыраңгай турган салбырлар тептери — Чал-Кежиг, Каък суурлар илдең-не сандараан. Төп суур безин эки-ле чаагайжыттынмайн турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкун ында эки-ле көзүлбейн турар деп, төрээн совхозумнуң амгы байдалының дугайын ынчалдыр дорту-биле чугаалаар мен.

Бир эвес органзастаар болза чон шыдаар, специалистер четчир. Мал база чер-даа ажылын хөгжүдериниң аргалары бүрүн бар. Эң ылаңгыя суггат талазы-биле С. Тока аттыг совхоз республикада улуг ажыл-агый деп санадып турар. Ында шаанда араттарның болгаш орус тараачыннарның казып кылган суггарылга системазы чаартып кылган.

Тургустунганындан бээр 60 чылын байырлап тура, бо ажыл-агыйның коллективи үениң негелдези-биле хандыр боданып, кандыг курлавырларны болгаш аргаларны чедир ажыглавайн турарын бедүүн ажылчындан эгелээш, директорга, парткомнуң, профкомнуң удуртукчуларынга чедир харысалгазын улгаттырып, бир шиитпирлиг хемчеглерни боттандырар боор деп, иштимде ынчаар бодап чор мен. Ол дугайында чоокта чаа совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ужуражып, чугаалажып турга-даа, оларга ажы-биле чугаалаадым.

Оюн ТОВУУ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

МАСТЕР

үлегер чугаазы бар.

...Бир-ле катап Николай Кудрявцевти Кызылдан бараан сөөртүп эккел дээш чорудупкан. Кызылга келгеш, бараан алыр черинге баарга, тулган аныяк, таптыг-ла бодунуң үези, артындан ай, мурнундан хүн херелденир деп, тоолда чугаалап турары ышкаш, кедергей чараш кыс Коляже чазык көрүп алган, туң дег ак, бир дески удургу диштерин көзүлдүр хүлүмзүрээн турган. «Бо урутну кая көрген кижи боор мен?— деп, Коля боданган.—Көргеним-не ылап хире...». Ол аразында уруг чугаалай берзе-ле, чаңгыс суур чурттуу болган:

— Коля, кай, мени уттупканың ол бе? Бичиивисте кады ойнап чордувус чоп...

— Ой, бурган өршээ! Ирина сен бе?!—деп, ам-на Николайың кайгап, эгени берген.—Кайын уттуптар ийик... Сактып тур мен...

— Мен Кызылга шагда-ла келгеш, маңаа чурттап, оон садыг училищезин дооскаш, садыгжылай бергеним бо-дур — деп. Иразы хеглуг хөөрээн.— Сени көөр, сээң-биле ужуражыр деп сагышта-даа чок. Канчап харын чедип келгениң ол?..

Уруг чаңнап турда, ана кыяңнаар чүве. Коляны каш-даа халытпас мындыг:

— Бараанның чүдүргеш, машинаңга мени ушкарып аар сен ыйнаан, Коля!—дээш, Ирина хеглуг каттырган.

— Ушкарганнай аалынга чедирер дээр ийикпе. Шуут-ла Шуурмакта аалымче аппаргай мен. Оон сени салбайн баарым-даа чадавас.

Ийи аныяк кижи ынчаар душчуп, сөөлүнде барып, өг-бүле тудуп алган. Ам оларның ажы-төлү үш. Ирина Михайловна база Шуурмактың ыяш белеткээр черинде бухгалтерлеп ажылдап турар.

КУДРЯВЦЕВ 1979 чылдың марттан эгелеп Шуурмактың ыяш ажыл-агый черинге лесовоз чолаачылай берген. Эрткен беш чылда ол кызымак ишчи онаалдазын барык-ла бүдүн чартык катап күүсеткен. 1980 чылдан эгелээш-ле, республиканың Ыяш ажыл-агый министерствозунуң, Тес-Хем районнуң ыяш ажыл-агый чериниң хүндүлел бижиктерин барык чыл санында ап келген. Оон аңгыда «Эң эки чолаачы», «Алдын холдуг мастер», «Беш чылдың шалыпчызы», «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп хүндүлүг аттарның база эдилекчизи. Моон мурнунда чылдарда Тес-Хем район болгаш Шуурмак көдээ Советтериниң депутадынга соңгудуп тургулаан. 1986 чылдың онаалдазын ийи, а эрткен чылдын оон арай куду—бүдүн чартык катап ажыр күүсеткен. Николай Иванович Кудрявцев ам 1989 чылдың төндүрер четкен.

ОЛ АЖЫЛДАА-ЛА ындыг үр болбаан. Ынчалзажок шак ындыг бедик бүдүрүлгечи көргүзүглерни канчап чедип ап турарыл? Ооң чажыды чүдел? Азы анаа анаа-ла чүвениң аайлашканы ындыг бе? Ол айтырыгларга Шуурмактың ыяш ажыл-агый чериниң лесничийи Евгений Иванович Кокшаровтуң харыызы бо:

— Николай Ивановичиниң чедиишкинин кандыг-бир онзагай чүве деп болбас болбайн аан. Ындыг көргүзүглерни өске-даа лесовоз чолаачылары чедип ап болур. Ынчалзажок ооң рекордунга чедер дээр болза үш кол негелде эргежок чугула. Бирээде, техниканы ылаптыг билири, ону хумагалап эдилээри. Ынчангаш Кудрявцевтиң машиназы эрги-даа болза, үрелип, турупкан таварылга болбаан. Ийиде, салган сорулгазын ыяап-ла чедип алыр тура-соруктуунда. Чижээ, мындыг чүүлдү ап көрээлиңер: 1986 чылда ийи бригаданың белеткээн бүгү ыяжын чүгле чаңгыс машина-биле сөөртүр ужур таварышкан. Бир лесовоз үрелген. Ынчан Николай Иванович-биле чугаалашкаш: «Чааскаан сөөртүрүн хүлээп алыыңза кандыгыл?» деп анаа саналдаан. Ол оон ойталаваан болгаш бүгү ыяшты чааскаан сөөрткен.

Керээлиг ажылдаарынче киргеш, мырыңай эртен куш дүнүнде ажылдап чорур апарган. Эртен улус ажылга чаа-ла кээп турда, Кудрявцев баштайгы чүгүн дужүрүп турар. Кежээ шуут-ла дүнекиниң 12 шакта ажылын соксаар. Оон ыңай ында дыштаныр суббота, улуг-хүн деп чүве база чок. Ынчаар олут-чылын чок ажылдап турагш, чаңгыс чыл дургузунда ийи чылдың планын күүсеткеш, түңнелинде республика чарыжынга тиилекчи болуп, бирги черни ээлээш, «Нива» дээр чиик машинаны оочур чокка садып алыр талон-биле шаңнаткан. Үште, биче сеткилдии, дыңнангыры, берген онаалданы күүсетпээн шаанда сагыш амыравазы. Николай Иванович бо беш чылдың планын чыл бурунгаар күүседир сорулганы салып алган ажылдап турар. Ооң сөзү ажыл-херектен хоорулбас.

УЛУГ-ХҮН. Ыяш ажыл-агый чериниң девискээринде ыржым. Ынчалзажок херим артында бир бажыңның ындындан демир-дестиң кандыг-ла-бир каңгыраан даажы дыңналыр. Дыштаныр хүнде ажылдап турар кижи бар чоор бе? Николай Иванович база-ла чаңчыккан ёзугаар машиназын септеп турганы ол. Ийи ЗИЛ-дерни кожа тургузуп каап.

— Боларны селиштирип тургаш, чаңгыс машина кылып алыр бодап тур мен—деп, ол чугаалай-дыр. —Бирээзин шуут сандан үнген. А моозу мээң эрги машинам. Эки кылып алза, чазындан кайын дудаар.

— Силерниң ажыл-агыйыңарда эде тургустунуушкун канчаар чорup турарыл?—деп, оон сонуургадым.

— Арай-ла шуудап чадап турар мындыг хире чүве бо— деп, ол харыылады. — Лесничествону өскертир, ооң орнунга маңаа бот-орулга-чарылгалыг бригада тургузар. Ынчан шуудаар апаар. Амга чедир ажылдың өөделевейн келгениниң чылдагааны — даргаларны удаа-дараа солуп турганында деп бодаар мен. Бир чаа кижи келир, ол ажылдың эъдинге кирбейн, кижилер-биле орта таныжып четтикпейн чорда-ла, халап каап тар. Оон бир өске дарга келир. Ынчаарга канчап ажыл экижир боор. Ам хамык ужур чүдел дээрге, бо лесничествону бот-орулга-чарылгалыг бригада кылгаш, бүгү эргежок чугула чүүлдер-биле ону хандырары. Чогум-на эде тургустунуушкун деп чүве ол кылдыр бодап турар кижи мен...

Воскресенье-даа болза, Николай Иванович Кудрявцевтиң база бир ээлчеглиг ажыл хүнү доозулган. Таңды-Уланың электерининге имиртиң эскет чок дужуп келген. Алдын холдуг мастер чүгле ынчан ажылын соксааш, эт-херекселин бөле салгаш, бажыңынче бар чорааш, бодунуң могап-турупканын медерел чораан. Ынчалза-даа таарзынывышкынның аян-шинчизи ооң арнында илдең болган.

Куулар АРАКЧАА.
Тес-Хем район.

БОЙДУС БАЙЛАКТАРЫН КАМГАЛААР ДЭЭШ

Валентин Распутин—Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, идепкейлиг хөй-ниитичи ажылдакчы. Шынап-ла, чогаалчылардан хөй кижи дириг турганш, бо хире улуг, өзулугла бүгү делегейге алдаржаан турган бе?

Распутинниң делегейниң дыка хөй дылдарында дыка хөй тиражтарлыг үнүп турар номнарын садып алыры кончуг берге. Сактырга, ындыг кижи бодунуң алдарынга чоргааржанып, аас-кежиинге амырап, сагыш амыр болур ышкаш, ынчалза-даа бо чогаалчының арнындан ханы боданыышкынның, сагыш човаашкынның изи читпес.

Валентин Григорьевич ам Сибирь дугайында улуг чогаал бижип турар. Ынчалза-даа Алтайга ол чүгле чаа номунга материал чыып алыр дээш келбээн. Чурттуң бойдус байлактарын, культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарын камгалап арттырар дээш ооң соксаш дивес демиселин бүгүдеге билдингир.

Катунь хемге гидроэлектростанциялар тударының дугайында улуг маргылдаалар чоруп турган. Сросткиге чедериниң мурнунда чогаалчы ол айтырыгны ханызы-биле өөренип көрүп алган. Катунь хемниң дургаар кезип, ГЭС тудуунуң төлевилелчилери-биле, Даг-Алтай автономнуг областың удуртукчулары-биле ужуражып, ол черниң үндезин чурттакчылары — алтайларның амыдырал байдалдары-биле таныжып алган.

Бойдусту камгалаарының изиг талалакчызының саналы дыка хөй кижилерге элдептиг болган — Катунь ГЭС-ти тудуп болур! Ынчалза-даа бөлүк электростанцияларны эвес, а чүгле Алтайның херегледелеринге херектиг чүгле чаңгыс станцияны тудар.

ЧУРУКТА: Валентин Распутинниң Катунь хемниң эриинде турары.

В. САДЧИ[illegible]ҮҢ сөзү болгаш фотозу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КАРААМ АЖЫТКАН КИЖИ

1954 чылдың май айда бистиң бажыңывыс чанынга дыка-ла ырактан келген хире, човааны аъттарындан-даа, боттарындан-даа көстүп турар ийи кижи дүштүлер. Кайызы-даа хып дээн чалыы эрлер — бирээзи орус, бирээзи тыва. Мээң Александр Данилович Грач-биле бир дугаарында таныжканым ол.

Саша 1953 чылда Тывага бир дугаарында кээп, шинчилел ажылдарын кылып турган кижи болду. Ол аразында аажок тывалап өөренип алган. Ол археолог кижи мен деп чугаалааш, алыс чуртун, ада-иезин, бодунуң өөренип, ажылдап чорааның дугайында чугаалады.

Даартазында мени бажың сериизиниң кырынче эдертип үндүрүп бергеш, дуран-биле Көжээлиг-Ховуже баштай боду көргеш, чугаалап эгеледи:

— Ынаар дураннап көрем. Ында даш көжээлер бар, ону шинчилээр бис. Бистиң-биле кады ажылдаар сен бе? — деп мени ээзетти.

— Чүнү кылыр мен ынчаш, археология деп сөстү безин адай албас кижи ышкажым чүл? — деп айтырдым.

— Аът-биле кадыр-каскакка чоруур бергезимээр, хөй үе-шак чарыгдаттынар. Мотоцикл-биле чоруур болза, мырыңай амыр болгай — диди. А мотоцикл менде бар.

Ортаа-Шегетейге Хертек Нордат аалынга келдивис. Саша Нордатты таныыр, ашак Сашаны база таныыр болду. Өңнүктер куспактажып, бир бирээзин алаастайдыр көдүрүшкеш, өгже кирдилер. Нордат өңнүүн өрү олуртуп, сарыг шайын кудуп, чаглыг эъдин салып, хүндүлеп туру. Хондур көөрештилер, оларның солун чугаазынга киришпейн, чүгле сонуургап дыңнап олур мен. Кандыг кончуг тыва чаңчыл билир кижи боор, тыва чугаазы шоолуг эвес-даа болза, ол орус сөс билбес ашак-биле ынчаар хандыр чугаалажыр — мал-маган, агаар-бойдус, кижилерниң амыдырал-чуртталгазы дээш, чугаалашпаан-на чүвези чок.

Мөген-Бүрениң кудулады кижи көжээлер ховар чер болгай. Ийи хонгаш ээп чанып келдивис. Ам маршрут Каргы, Мугур бажы өскээр. Суурга хамык демдеглеедер, чүрүк-хөрүк аайлап хүнээш, даартазында Каргы бажында Хүрээ-Хавакка чеде бердивис. Ында кижи-көжээ эмге-тиңчок чүве-ле болгай. Саша баштай ол дистинишкен чүс-чүс көжээлерни көрүпкеш, тывалап: «Өршээ хайыракан» — дээш, ийи холун чада тудуп алган кезек ыыт чок турду.

Ажылдап эгеледивис. Саша көжээлер аразынга ол-бо халып, барып сыйбап, олуруп, чыдып, соястап, чурукка тырттырып, демдеглел дептеринге чуруп, бижип, ол аразында ол көжээлер-биле чугаалажып чоруп тур:

— Мен силерни канчаар эвес мен, шимне, кончуг чараш кылдыр тырттырып аар мен. Сени делгелгээ салып көрзе. Сени Эрмитажка киир бижиткеш, аңаа чурттадыр болза эки-дир эвес бе.

Ынчап турувуста, аъттыг кижи чорупп келди. Мен дораан таныр кагдым. Каргы чурттуг, шаанда хөреңгизин хавырткан Сандан-Лама болду. Мээң-биле чугаалажы берди.

— Бо орус ол бурганнар тураскаалын канчаар деп тур? Оларны дээрдиндеен тура казып аппаары ол бе? — деп шаштырылыг кылдыр айтырды.

— Чо-ок — дээш, айтырыгны чедир тайылбырлап шыдавазымны билгеш, Саша-же көрдүм.

— Оларны кым-даа, кайнаар-даа аппарбас, олар болза ук чурттуң чоннуң байлаа, оларның өгбелериниң мөңге тураскаалы болур. Үе-шаг төнчү чок болгаш, чүнү-даа чок кылып каар, ону документ кылдыр арттырар дээш — деп, төндүрбейн чыдырда-ла, лама үзе кирди:

— Аңаа дескен кижи аңаа чорбас, ажы-төлүнге, ал-бодунга каргыш, хинчек чедер — дээш, чортуп чоруй барды.

Сөөлүнде мен Ак-Турутга башкылап турумда база келди. Келген сагында-ла солун ажыл кылыр кижи болгай, ам кандыг херек бүдүрер ирги деп бодап орумда, чугаалап эгеледи:

— Удавас Саян кашпалынга улуг суг кужу-биле ажылдаар электри станциязы тударз. Улуг-Хем, Чаа-Хөл девискээринге улуг далай тургустунар. Ам ында хөй базырык бар, оларны шинчилеп көөр, аңаа хөй кижилер, эртемденнер, машина-техника эккээр. Он чыл хуусаалыг ажылдаар чүве-дир.

Даразында чылын Саша беш машиналыг, чээрби ажыг ниизы-бүрү эртемниг кижилер, шупту 150 кижи составтыг Саян-Тываның археология экспедициязын тургускан.

Оон бээр кады ажылдап келдивис. Александр Данилович эвес болза, мээн эртемден болур шаам кайыл. Тываларның төөгүзүн шинчилээн ол улуг эртемден турган болза, ам алдан харлаар ийик. Ук эртемденниң ажылдарының делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бо хүнерде организастап турары өөрүнчүг.

Иргит САМБУУ,
Төөгү эртемнериниң кандидады.

НАЙЫРАЛДЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Бежен чылдарның баштайгы чартыында Мөңгүн-Тайганың базырыктарынга бөлүк эртемден-археологтар кестүп келген. Чамдык чүдүлге-сүзүглелдиг араттар шинчилел ажылдарының ужур-утказын билбейн, арай сестип-даа турганнар: «Бо чүү апаарды?» —дижип, боттарындан айтыржып, танывазы кижилерни долганып алган үр-ле кайгап, оларның хоруумнар казып турганын хайгаарап тургулааннар. Оон-даа артык кайгамчык чүве чул дээрге эрги хөөр хорумнарын контарып турганнарның аразынга боттарывыстың-на чаңгыс чер чурттугларывыс — Мөген-Бүренде Үнгүлчек, Коңгур ашактарның оолдары — Самбуу биле Успун-Доржунуң аңаа киржип турганы болган.

Каргы унунда бир базырыктан ортаа чүс чылдарның үезинге хамаарыжыр эт-херекселдерниң уштунганы, ылаңгыя тойлу көрүнчүк ачамны болгаш мени онза магадаткан. Ук чевег шыырак бай, улуг эргетен кижиге хамаарыжыр дээрин ынчаарда профессор Л. Потаповтан, ооң өөреникчизи болгаш салгакчызы А. Д. Грачыдан, алтай эртем ажылдакчызы П. Каралькин олардан билип алган ийик бис.

Археологтарның үнелиг тывышкынның кижи дүрзүлүг даш көжээ чанынга сонуурган көрүп турувуста, оларның бирээзи ачамны: «Өзулуг-ла бурунгу тыва овур-хевирлиг кижи-дир силер» — дээш аъды-биле кады ол-ла базырык чанынга чурукка тырттырып алган. Эртемденнер чүгле эрги базырыктарны казып шинчилеп турган эвес, харын ачамдан, коммунист, хөй-ниитичи Анай кадайдан эрги тыва эт-херекселдер, чаңчыл-сүзүглелдер дугайын база айтырып, бижип ап турганнар. Оларга хире-шаам-биле хелемечилеп турган мен.

Анаяк эр, сөөлзүредир төөгү эртемнериниң кандидады апарган Александр Данилович Грач Мугур сынында Чингис-Хаан оруунун, Мөңгүн-Овааның дугайында кырганнарның меңээзин онза сонуурган дыңнаар, көөр турган.

Сөөлзүредир ол-ла эртемденнериң Ленинградка парлап үндүрген улуг эртем ажылындан ол-ла бүгү шинчилел-казышкыннарның түңнелин, тыва улустуң төөгүзүнге хамаарышкан солун чүүлдерни номчуп, аъды-биле кады көжээ чанында турар ачам — Салчак Чүлдүмович Бүрүшкектиң база Анай кадайның чуруун көргеш, чоргааралдып-даа чоруур апарган мен.

Дириг чораан болза, бо хүннерде 60 харлаан турар эртемден А. Д. Грачның баштайгы эртем-шинчилел ажылдары Мөңгүн-Тайганың бурунгу базырыктарындан эгелээн. А. Д. Грачының чажыды болгаш эжи, төөгү эртемнериниң кандидады И. У. Самбуунуң эртем ажылынга сагыш база ынчаарда тывылган. Херечизи болганым эртем-шинчилел ажылдары чүгле төөгү талазы-биле эвес, харын улустарның, эртемденнерниң аразында интернационалчы найыралдың үлегер-чижээ болуп артканы-биле база дакпыр үнелиг.

Салчак МОЛДУРГА.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ

Вторник

ИЮЛЬ 5-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Өске ажылче шилчээн-биле холбаштыр». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30—Медээлер. 10.40—11.35 — Камерлиг музыка концерти. 15.30— Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 —Казах телевидение программазы. 16.55 — Уругларга фильм. «Кайгамчык тывыш, азы аңаа-ла элдептиг чүүлдер». 18.05—XIX партконференцияның чуглаашкыны-биле. 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.00 — Л. Бетховен. Концерт. Европаның симфониялыг оркестри. Мерилед университетиниң ниити ыры күүседир. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — ТТ экранында эң баштай. «Кентаврлар», Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.55 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.15—00.45 —Баскетбол. Олимпиада оюннарынга шилилге маргылдаалар. Эр кижилер. Голландиядан дамчыдылга. Чапсарда (23.55) — Бөгүн делегейде.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20— Туланың баянистер триозу ойнаар. 8.40 —Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 9.15—Француз дыл. 9.45 — Уругларга фильм. «Садыпкан катка». 2-ги сериязы. 10.55 — Француз дыл. 11.25 — ССРЭ-де Индияның фестивалы. Малавика Сарукая танцылаар. 11.40 — «Пятницкая кудумчузунда трактир». Уран-чечен фильм. 13.05—Медээлер. 13.15 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.10—15.10 —Киноафиша.

КЫЗЫЛДАН

18.00 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Херээженнер чөвүлелдери болгаш эде тургустунуушкун». «Кооперативтер ажылдап турар». 18.30 — Медээлер. 18.40 — «Тываның агаар бассейниниң арыы дээш». «Долгандыр турар бойдусту камгалаары болгаш кижи» деп республиканың 2-ги эртем-практиктиг конференциязының киржикчилериниң «Төгерик столу».

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.40 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң III бүгү-эвилел телеконкурузу «Юрмала-88». Бирги туру. 1-ги хүн.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмниг гимнастика. 18.45— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30 — Телефильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар-».

Среда

ИЮЛЬ 6-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— Мультфильмнер. 9.05 — Уругларга фильм. «Суур кыдыында дракон». 10.15 — Медээлер. 10.25 — 11.25 — «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55— Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.25 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.10 — Орус культураның үндезиннери. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — «Киржикчилер». XIX партконференцияның делегаттары-биле ужуражышкын. 19.55 — «Балет, балет». РСФСР-ниң улустуң артизи Н. Касаткина дамчыдылганы чорудар. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Камера делегейже көрүп тур». Азия, Африка, Латин Американың чурттарының Ташкентиге болуп эрткен X делегей кинофестивалының материалдарындан. Политиктиг тайылбырлакчы Д. Бирюков дамчыдылганы чорудар. 22.55 — 23.10— Бөгүн делегейде.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.55 —Үрер хөгжүм оркестрлериниң бүгү-эвилел конкурузунуң киржикчилериниң концерти. 9.45 — Немец дыл. 10.15 — «Он алды харлыглар». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 11.20 — Немец дыл. 11.50 — «Чаа өглениишкеннерге хол майгыны». Уран-чечен фильм. 13.15 — Медээлер. 13.25 —Телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 14.20—15.25—«Самараның дуурээзиниинг дүнелери». 1-ги сериязы. 18.05—Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Шынаным». Болгар чогаалчы Л. Милованның тоолу. «Ак-Сагыш». 18.35 —Киножурнал. 18.45 —Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Кызыл телестудиязының почтазы». Хоочуннарның чагааларын өзугаар дамчыдылга. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Автоспорт. Европа чемпионады. 20.30— «Музыкалыг киоск». 21.00— «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—00.30 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң III бүгү-эвилел телеконкурузу «Юрмала-88». Бирги ээлчег. 2-ги хүн.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Грузин ССР-ниң улустуң артизи Л. Исакадзе. 19.00 — Мультфильм. 19.15—Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ИЮЛЬ 7-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— Тюмень солистери Ю. Клепалов болгаш В. Петуховтуң концерти. 9.00 — Уругларга фильм. «Дымка». 10.05 — Медээлер. 10.15 — 11.15 —«Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 15.30 —Медээлер. 15.45—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — Музыка шыгжамыры. Э. Григ болгаш Я. Сибелиустуң чогаалдары. 16.55 — Күрек телестудиязының программазы. 17.55 — «Эки, музыка». Т. Хренниковтуң чогаалын ТТ болгаш БР-ниң Уруглар ниити ыры күүседир. 18.40 — Мультфильм. 19.00 — Бөгүн делегейде. 19.20 — Телефильм. 19.30— «Туруш». Телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга XIX партконференция делегаттары харыылаар. Г. Боровик чорудар. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —Баскетбол. Олимпиада оюннарынга шилилге маргылдаа. Эр кижилер. 23.05 — 23.20 —Бөгүн делегейде.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.55 — Е. Винокуров. Фильм-концерт. 9.35— Испан дыл. 10.05 — «Он алды харлыглар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.10 —Испан дыл. 11.40 — «Хоорайлар болгаш чылдар». Телефильмнер. 12.30 — ССРЭ-де Индияның фестивалы. Л. Субраманиям ойнаар. 12.50 — «Кедээниң шагы». 13.50 —Медээлер. 14.00—14.45 — «Самараның дуурээзиниинг дүнелери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.35—Моол Араг Республиканың Убса-Нур аймааның музыка-шии театрының уран чүүл мастерлериниң концерти. 19.05 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының шиитпирлерин пропагандалаар» 19.35 — Медээлер.

МОСКВАДАН

19.45 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 — Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— 00.20 — ССРЭ-де Индияның фестивалы. Кремльдиң Съездилер ордузундан каттышкан совет-индий концерттиң дамчыдылгазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Аян-чорукчулар клуву». 19.15 — Ритмниг гимнастика. 19.45 — 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

БИРГИ ПРОГРАММА
ИЮЛЬ 8-ТЕ
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— Мультфильм. 9.30— «Киржикчилер». XIX партконференция делегаттары-биле ужуражышкын. 10.15—Медээлер. 10.25 — 10.45 — Орус улустуң ырлары Е. Устинова ырлаар. 15.30 — Медээлер. 15.45—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — «Уежениң портреди». Телефильм. 16.30— Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 16.50 — Туркмен телевидениениң программазы. 17.55—«Частың хүнү». С. Туликовтуң ырлары. 18.25—«Чүден болгаш чүге». 18.55 — Бөгүн делегейде. 19.15 — «Эртем: теория, шенелде, практика». Энергетиканың нарын айтырыглары. 19.45 — «Резонанс». Тайбың болгаш кады ажылдажылга дээш чугаалажышкын. Москвага бедик деңнелге болуп эрткен совет-америк ужуражышкынның түңнелдеринге. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.30 — «Үзел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа. 23.00 — 01.40—ССРЭ-де Индияның фестивалының байырлыг хаашкыны. Каттышкан совет-индий гала-көргүзүг.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.45 — Чурукчулар дугайында рассказтар. ССРЭ-ниң улустуң чурукчулары С. болгаш А. Ткачевтар. 9.15 — Англи дыл. 9.45 — РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. Корсаков ойнаар. 10.05 —«Он алды харлыглар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.10 — Мультфильм. 11.30 — Англи дыл. 12.00 — «Спорт аренасы». Телефильм. 12.30 — Фильм-концерт. 13.20 — Медээлер. 13.30 — 14.45 — «Самараның дуурээзиниинг дүнелери». 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.35 — «Аныяк гвардия». Интернационалчы дайынчылар-биле ужуражышкын. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының будуузунде». «Мурнуку одуругда — кижи». «Июль 10— Балыкчылар хүнү». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 22.40 —И. Акчарова орус улустуң ырларын ырлаар. 22.55 — 00.55 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» — «Зенит».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Баштактанып база алыс шыны-биле». Шоодуглуг дамчыдылга. 19.00 — В. Токарева. «Дээр, чер аразында». Телешии. 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ИЮЛЬ 9-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— Т. Фидарова ырлаар. 8.55— АБВГДейка. 9.25 — «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 9.50 — Бистиң өрелеривис. «Чурттал-га черж». 10.25 — Делегей улустарының чогаадылгазы. 11.00 — «Социализм чурттарында». 11.30—«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 12.00 — «Цирк артистери Ермолаевтер». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 12.50 —«Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 13.50— Бөгүн делегейде. 14.05 — П. И. Чайковскийниң симфониялары. Симфония № 1. ССРЭ-ниң Күрүнениң үлегерлиг симфония оркестри күүседир. 15.00 — Суббота—аданелер хүнү. 16.30 — «ВЛКСМ-ниң 70 чылынга». «Отта кежиг чок». Уран-чечен фильм. 18.00 — «Делегей панорамазы». Ядролуг чепсек чок зоналар: чугула айтырыглар болгаш келир үе. «Днепрлеп тайбың круизи». 19.00 — «Хөглүг карусель». Мультфильмнер. 19.30 — Поэзия минуталары. 19.40 — ТТ экранында эң баштай. «Куданы буруудадып турар». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Фильм-концерт. 22.20 — Баскетбол. Олимпиада оюннарынга шилилге маргылдаа. Эр кижилер. 00.00 — 00.10 —Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур. «Киев-Печораның даваразы». 9.10 — Аяннажышкык: Г. Маркес. Чогаалдарының арыннарындан. Пабло Пикассо — чурукчу-коммунист. 11.00— «Кадыкшыл» программаның кинозады. 11.50 — «Дириг амытаннар делегейинде». 12.50 — Компьютер-биле диалог. Телекөрүкчүлер чагааларынга харыылар. 13.35 — «Эр кижилер». Уран-чечен фильм. 15.10 — «Дун ортузунга чедир болгаш оон соонда». Информация-музыкалыг программа. 16.45 —А. Брукнер. № 2 симфония. 17.55 — «Кежээже чалга...». Е. Петросян. 18.45— А. Глазунов. Концерт. 19.05 — Баскетбол. Олимпиада оюннарынга шилилге маргылдаа. Эр кижилер. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15— Реклама. 20.20 — Спорт болгаш кижи. И. Моисеевниң уруглар школазының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң III бүгү-эвилел телеконкурузу «Юрмала-88». 2-ги ээлчег. 00.25 — 01.20 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Минск).

Воскресенье

ИЮЛЬ 10-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмниг гимнастика. 9.00 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта». 11.30 —«Катап тургустунуушкунуң оруунда». Чернобыльдың хроникасы. 12.30 — «Музыкалыг киоск». 13.00 — «Кедээниң шагы». 14.00 — «Кадыкшыл». 14.45 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». Дамчыдылганың тускай үндүрүлгези. 15.30 — Бүгү-эвилелдиң номчулга конференциязы. «Литературная Россияның» авторлары болгаш редколлегиязы-биле ужуражышкын. 16.45 — Уругларга фильм. «Шуптуунга кырган-ава». 17.30 — Улус аялгалары. 18.00 —«Делегей панорамазы». 18.45 — Мультфильм. Док. фильм. 19.40 — «Азыг артында ак баштыг кыс». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Совет эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң III бүгү-эвилел «Юрмала-88» телеконкурузунуң хаашкыны болгаш лауреаттарның база дипломантыларның гала-концерти. 00.35 — 00.45 —Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15— Бистиң садывыс. Кедээ ажыл-агыйы эртемнериниң кандидады Б. А. Попов чорудар. 8.50— Киноальманах «Горизонт». 9.30 — Портреттер. Аввакумнуң амыдыралы болгаш ажыл-чорудулгазы. 10.30 — Эртем-тайылбырлыг фильм. Чаш уругнуң мөөң-шынарының боттанырының дугайында. 10.55 — «Делегейниң кезии». Киноальманах. 11.55 — Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. К. А. Тимирязев. 12.30 — Кижи. Чер. Оштаргай. 13.20 — Кайгамчык чүүлдерже оруу. Калининниң чурукнар галерезы. 13.55— «Корридаиың өңү». Уран-чечен фильм. 15.10 — «Шолохов бистиң-биле кады». Док. фильм. «Олар баштайгылар турган» бөлүктен. 15.30— «ХТК». Москваның Күрүне университединиң база Ленинградтың 1-ги медицина институдунуң командаларының ужуражышкыны. 17.45 — «Уран чүүл мастерлери». ССРЭ-ниң улустуң артизи О. Борисов. 18.50 — «Тайбың дугайында чугаа». Оңаторжу уран чүүлдүң америк ассоциациязының телээжилерниң аныктар-биле ужуражышкыны. 19.50— Г. Свиридов. «Бичии триптих». 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20—Берлинниң аалчылары. Пианист Хорико Накамура ойнаар (Япония). 21.00 — «Үе». 21.35 — «Истелгениң тодаратканы болза». Уран-чечен фильм. 23.05 — 01.20 — Эстафета. Күш-культура-спорт программазы. Программада: Баскетбол. Олимпиада оюннарынга шилилге маргылдаа. Эр кижилер.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

ИЮЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Разорванный круг» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан). Бичии залга: «Очная ставка» 14.30, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.00. «Тайна старого парка» 10.20, 13.20, «Амадей» 15.00, 18.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «На златом крыльце сидели» 10.00. «Бей первым, Фреди» 14.30 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Раз на раз не приходится» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Короткое замыкание» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Без срока давности» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Бөгүн хүндүс республикага бүргеп, аязып турар, чамдык черлерге дымырап частаар. Соңгу-барыын чүктен хат секундада 7—12 метр чедер. Агаарның температуразы 18 — 23, чамдыызынга 8—13, дүне 0—5 градус чылыыр.

Кызылга өскерлип каап турар булуттарлыг, чаъс чагбас агаар болур. Хат секундада 7—12 метр дыңзыыр. Агаарның температуразы 21—23 градус чылыыр.

ЧАРЛАЛДАР

НОВОСИБИРСКИНИҢ СОВЕТ КООПЕРАТИВ САДЫЫНЫҢ ИНСТИТУДУНГА конкурстан дашкаар болгаш тускай сорулгалыг хүлээп алгышкын өзугаар сургуулдар чыып алырын болгаш оларның документилерин хүлээп алырын Респотребсоюз чарлап тур. Өөреник тускай эртеми:

«Аъш-чем продуктуларының товароведениези», «аъш-чем эвес бараанннарның товароведениези», «ниитиниң чемненилгезиниң продукциязының технологиязы», «садыгга болгаш ниитиниң чемненилгезинге экономика болгаш эргелеп башкарылга», «бухгалтер чёдү, контроль болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи».

Районнуң херегленкчилер ниитилелиниң тускай сорулгалыг чорутканы-биле бидиришкиннерни бо чылдың июнь 20-ден эгелеп хүлээп алыр.

Тускай сорулгалыг чоруткан сургуулдарга ийи неделя иштинде белеткел курстарын (телевирлиг) Новосибирск хоорайга бо чылдың июль 1-ден эгелеп чорудар.

Конкурстан дашкаар хүлээп алышкынга сургуулдарның (чүгле тыва национал дыг болгаш кедээде чурттап турарларның) документилерин бо чылдың июнь 25-тен эгелеп хүлээп ап турар.

Конкурстан дашкаар киирерлерге шылгалдалар Кызыл хоорайга бо чылдың июль 15-тен эгелээр.

Институтка хүлээп алырының талазы-биле бүгү-ле айтырыгларны Тываның херегленкчилер ниитилелиниң эвилелиниң кадрлар килдизинче, даразында адресче чорудар: **Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 31, телефону —2-27-24.**

Профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилели июль 17-де «Хүреш» стадионга «Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке түннел оюннарны чорудар. Эгелээри 10.00 шакта.

Профоблчөвүлелдиң «Найырал» шаңналы дээш тыва хүрешке тулган чемпион атты илередириниң маргылдаазы болур. Эгелээри 14.00 шакта.

Билеттерни «Хүреш» стадионда садып турар. Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар. **Телефон—2-67-80.**

Кызылдың № 3 ортумак школазының 1985 чылдың июнь 26-да Калчан Станислав Маадыр-ооловичиге тывыскан В-278823 дугаарлыг ортумак эртемниң аттестадының читкениң барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Адресивис: 667000
Красноармейская кудумчузу, 100.
Кызыл хоорай.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3.37.11, үлетпүр килдизиниң 3.36-73, чагаа килдизиниң 3.39.03, культура килдизиниң 3.39.15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3.41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3.41.23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3.43.41. Солун келбейн барганда 2-32.75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажаа. Тиражы 24637 экз.
Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 151. ТС—00501.